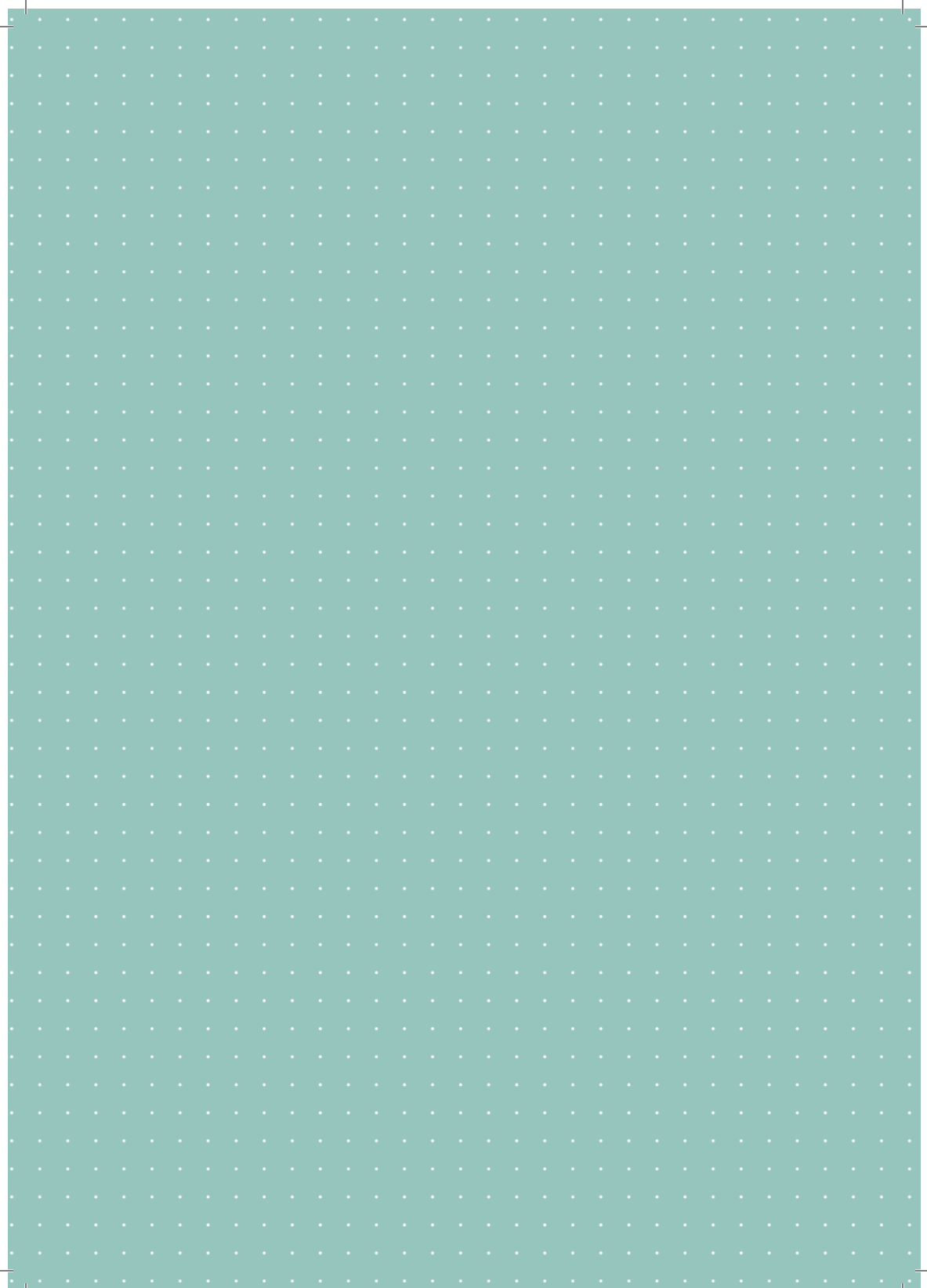

Ordening in de dreiging

**Beschouwingen
over internationale veiligheid
en de toekomst
van de liberale democratie**

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Mr. Hans van Mierlo Stichting 2018

Ordening in de dreiging

**Beschouwingen
over internationale veiligheid
en de toekomst
van de liberale democratie**

Inhoud

Ordering in de dreiging	6
Welkomswoord <i>Jan Willem Holtslag</i>	8
‘Hoe slagen wij erin Europa overeind te houden? Dat is voor mij de kernvraag’ <i>Jaap de Hoop Scheffer & Coen Brummer</i>	12
Het bevorderen en beschermen van nationale belangen in een democratische rechtsstaat in het informatietijdperk <i>Paul Ducheine</i>	24
Zo kan het dus ook: Noord-Korea als toonbeeld voor anti-liberalisme <i>Remco Breuker</i>	34
Meer dan handel alleen: Brexit en de implicaties voor defensie en veiligheid <i>Karlijn Jans</i>	47
Handelsoorlog, connectiviteitconflicten en de toekomst van vrijhandel <i>Maaïke Okano-Heijmans</i>	62
Politiek panel <i>Herman Schaper & Kees Verhoeven</i>	73

Ordering in the threat

The liberal democracy is under pressure. In a time when China increases its defense spending, North Korean nuclear weapons threaten the Western world, Russian hackers undermine elections and Trump embraces an America First doctrine, it is time for us to reflect on the future of liberal values.

Liberal internationalism and institutions such as the United Nations, NATO, the IMF and the WTO have formed over the past decades a global space of international law, mutual defense and open markets. In this

krachtenveld bloeide de liberale democratie. Maar het is precies dit evenwicht dat nu wordt bedreigd, zowel door internationale krachten als door gebrek aan binnenlandse steun.

Welk internationaal veiligheidsbeleid moeten Nederland en Europa voeren? Waar is onze liberale democratie het meest bij gediend? En welke dreiging verdient met voorrang onze aandacht? De hoogste tijd voor ordening in de dreiging.

Op donderdagmiddag 24 mei 2018 organiseerde de Mr. Hans van Mierlo Stichting het zevende Van Mierlo Symposium onder de titel *Ordening in de Dreiging*. Hier verkenden sprekers uit de wereld van politiek, wetenschap en defensie de actuele internationale veiligheidsvraagstukken. Deze bundel bevat de bijdragen van de sprekers. Ook treft u een uitwerking van het interview dat Coen Brummer, directeur van de Van Mierlo Stichting, had met Jaap de Hoop Scheffer, voormalig secretaris-generaal van de NAVO. Ook is een verslag opgenomen van het panelgesprek tussen Herman Schaper, Eerste Kamerlid voor D66, en Kees Verhoeven, Tweede Kamerlid voor D66.

Welkomswoord

Jan Willem Holtslag

Het is mij als voorzitter van de Van Mierlo Stichting een genoegen u welkom te heten op dit jaarlijkse Symposium, de zevende editie. Dit welkom geldt niet in de laatste plaats voor de sprekers van vanmiddag.

De titel van dit symposium zou ook een vraagteken hebben kunnen meekrijgen. Of een wanhoopsteken, dat niet bestaat. En wanhoop is een slechte raadgever. De hoogste tijd dus voor een symposium. De wereld die wij kennen lijkt met ons op de loop te gaan. Rob de Wijk spreekt van

een 'revolutionaire golf die (...) een internationale oorzaak heeft'. Het is al half één, zo waarschuwde hij eenieder die reeds om vijf voor twaalf onrustig werd. Hij vergelijkt deze golf met die van 1848. Dat jaar bracht een Europabrede constitutionaliseringsgolf. En daar zijn we juist wel bij gevaren.

Mijn geboortjaar is 1948. Een jaar waarin de consequenties werden getrokken in een ongebalanceerde en onbepaalde wereld. Het lot kon en ging nog vele kanten uit. Een jaar waarin Duitsland in *Stunde Null* verkeerde. Met massale volksverhuizingen en grensaanpassingen in Europa. De oprichting van de staat Israël. Een jaar waarin de Verenigde Staten een minder intensieve bemoeiing met nieuwe multilaterale organisaties leken te willen dan Roosevelt had beoogd, wat voorlopig de *International Trade Organization* van de Verenigde Naties afstopte. Het jaar van de Griekse burgeroorlog. Van de Praagse coup en het Pact van Brussel, in 1949 dan toch gevolgd door de NAVO. De Berlijnse blokkade en de Luchtbrug vanaf eind juni. Instabiliteit in Frankrijk, maar wel een Tour de France.

En het jaar waarin een eigenlijk opvallend snelle kentering optrad bij het antwoord op de vraag wat de toekomst van de betrekkingen met Duitsland, dat wil zeggen de vier bezettingszones, zou moeten zijn. Van verslagen aartsvijand, bezetter en pleger van de Holocaust

naar tegelijk een onmisbare economische partner. En even onmisbaar als herbewapend lid van de NAVO. De Duitse toekomst zou in de *Westbindung* liggen, in de NAVO en Europese economische samenwerking met Marshallhulp en vrijere handel dan Europa in vele jaren had gekend. En die was te bestendigen door Europese integratie. Maar tot 1989 lag die ook in *Ostbindung*, met de DDR en het Warschaupact. Ja, 1948 werd het jaar waarin deze gestalten van de toekomst zich aandienden.

Deze wereld, zijn instituties uit het *embedded liberalism* en de globalisering staan binnen alle westerse landen onder druk. De oude koloniale machthebbers verloren eerst hun koloniale oorlogen en na de ontwikkelingshulp ook veel van hun belangstelling voor de vroegere koloniale gebieden, behoudens de commercie. Defensie werd iets voor beroepspersoneel. Iedere dag komen er, ook in Europa, protectionistische zetten op het schaakbord. De Verenigde Staten wekken voor het forum van de Verenigde Naties alle landen op hun eigen belangen altijd en overal voorop te stellen. De EU en NAVO verloren gezag, steun en vertrouwen en ook hun verdedigers in het democratisch debat staan voor een grotere taak dan ooit.

De symptomen vullen iedere dag de krant. In Irak en Syrië is een jarenlange uitputtingsoorlog gaande met vreselijke uitstraling naar de veiligheid van duizenden

vluchtende mensen, maar ook terroristische dreiging ook in Europa. Rusland voert een irredentistisch beleid met vele ook nieuwe ontregelende middelen. China versterkt zich iedere dag. De kansen op het Koreaanse schiereiland kennen dagkoersen. Het akkoord met Iran hangt boven het ravijn. Maar wat horen wij over de kernmacht van de grootste landen? We leven midden in een paradigmashift en moeten de gevolgen vrezen. Daar moeten we het over hebben.

Deze middag staat in dit teken. Onze idealen en belangen zijn niet veranderd. Maar de orde in het internationaal verkeer lijkt zich ervan af te keren. Daarom ben ik zeer verheugd dat wij een intensief programma voor ons hebben.

Jan Willem Holtslag is voorzitter van het bestuur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

‘Hoe slagen wij erin Europa overeind te houden? Dat is voor mij de kernvraag’

Een interview met Jaap de Hoop de Scheffer door Coen Brummer

Leon Trotsky zei ooit dat wie een rustig leven wilde maar niet in de twintigste eeuw geboren had moeten worden. Geldt dat ook voor de 21^e eeuw?

‘Ik denk het wel. Als we kijken naar deze eeuw, dan denk ik dat de onvoorspelbaarheid van deze eeuw groter is dan de wereld waarin ik opgroeide. Dat wil niet zeggen dat

de wereld in de Koude Oorlog veilig was, maar hij was wel meer voorspelbaar. Militairen wisten precies waar ze heen moesten. Nederland doet nu nog steeds mee aan, ik geloof, elf militaire missies. In allerlei gebieden, op allerlei terreinen. Als je dat geopolitiek bekijkt, dan denk ik dat dat de onvoorspelbaarheid zeer groot is. Daarin ben ik het ten dele wel eens met analist Rob de Wijk, als hij het heeft over een verschuiving van paradigma's.

Als we kijken naar dat mondiale systeem dat na WOII is opgebouwd, dan zeggen experts: 'we zien scheuren ontstaan'. Wat is, wat u betreft, de meest fundamentele scheur en wat betekent dat voor Nederland als liberale democratie?

'Ik zie twee factoren op grond waarvan die liberale wereldorde onder druk staat. De ene factor is China. China is bezig om het multilaterale systeem naar eigen Chinese regels in te richten. Dit gaat niet alleen om het *one belt one road initiative* en dit gaat niet alleen om de ontwikkeling van het militaire systeem en de wens een supermacht te zijn, zoals president Xi Jinping dat met zoveel woorden zei op het laatste partijcongres. China richt bewust het multilaterale systeem opnieuw in. Een goed voorbeeld is de Aziatische infrastructurele ontwikkelingsbank. China heeft gezegd 'okay, als jullie ons niet volgen in onze instituties

in de financieel-economische sfeer, dan maken we onze eigen bank en fonds'. Dat is één factor: China, met een hele eigen set van regels en opvattingen. Van de doodstraf en mensenrechten tot het multilaterale systeem.

Een tweede factor is President Trump en de toekomst van *Pax Americana*, het systeem dat ons decennialang stabiliteit en veiligheid heeft gebracht. En ik wil ervoor waken dat we denken dat dit slechts gaat om een oprisping. Ik was tien dagen geleden in Amerika en ontmoette enkele oude NAVO-makkers. Republikeinen en Democraten. In wat een lunch tussen vrienden had moeten zijn, merkte je al snel de immense polarisatie die in dat land bestaat. De liberale wereldorde staat dus onder druk vanuit het Westen én vanuit het Oosten. Dat maakt onze opdracht om dat systeem te verdedigen en in stand te houden des te belangrijker. Dat maakt dus ook de Europese Unie des te belangrijker. Idealiter zou je een systeem moeten hebben, waarin de Verenigde Staten samen met Europa balans proberen aan te brengen tegenover China. Als dan de Amerikanen zouden wegvallen, dan wordt dat gecompliceerder. Zeker als je ook nog te maken hebt met een Europese Unie die onvoldoende in zichzelf gelooft. Dan kom je tot een redelijke mate van onvoorspelbaarheid.'

Over het risico van Trump bestaan grofweg twee opvattingen: ‘een maverick als president is een gevaar’ versus ‘de instituties houden hem in toon’. Wat is, na uw ervaring in het Witte Huis, de juiste conclusie?

‘Ik heb nog altijd een flink vertrouwen in de Amerikaanse instituties. Er is een vrije pers, er is een juridisch systeem dat deugt. Al moeten we niet vergeten dat Trump een heleboel rechters aan het benoemen is. Eén termijn Trump is te overzien, met een tweede termijn Trump wordt het veel lastiger. Dat is verre van uitgesloten. We zijn afhankelijk van de Verenigde Staten. We kunnen dus niet alleen op het Malieveld gaan staan met een bord waar ‘boe’ op staat. *We have to engage*. Dat is buitengewoon lastig. Ik was bij de Nederlandse ambassadeur in Washington DC en al die ambassadeurs hebben de grootste moeite om hun netwerk op te bouwen. Zij hadden oorspronkelijk een klassiek netwerk van democraten en republikeinen. Dat is nu veranderd in de Trump *administration*. Ik denk dat een man met het karakter van Trump in crisissituaties gevaarlijk kan zijn. Hij reageert zoals we hem kennen. Ik moet niet denken aan een grote crisis waarin hij hele belangrijke beslissingen moet nemen die hij neemt op de manier waarop we hem beslissingen hebben zien nemen tot nu toe. Zeer intuïtief en zonder adequate onderbouwing. Daar zit zeker een risico in.

In de huidige top van de administratie is minister van defensie Jim Mattis *the last man standing*. Met mannen als Mike Pompeo en John Bolton is Trump zich aan het omringen met echte *hardliners*. Mattis heb ik leren kennen als een gematigde man, die Trump tot matiging kan brengen. Bij de aanval in Syrië is hij daarin geslaagd, bij het opzeggen van het Iran-akkoord niet. Het is dus een moeilijke vraag die u stelt.

U zegt dus: positief over instituties, maar een tweede termijn kan desastreus zijn. Kunt u schetsen wat de gevolgen zijn? Een crisis kan nu ook uitbreken, welk risico voegt een tweede termijn daar dan aan toe, behalve de extra tijd waarin een crisis kan ontstaan?

‘Inderdaad kan een crisis net zo goed nu komen als in de tweede termijn. Ik noemde net al de benoeming van rechters, ook in de lagere rechtbanken. Als je dat twee termijnen doorzet, kan je een belangrijke stempel drukken. Als je acht jaar aan de macht bent, kan je ook op het gebied van andere benoemingen een heleboel doen. Onder het mom van *America First* je acht jaar lang terugtrekken van het internationale speelveld kan hele andere gevolgen hebben dan wanneer dit slechts vier jaar duurt.

De electorale basis van Trump is nog altijd buitengewoon sterk. We moeten niet denken dat dit een oprisping is. Zo'n man die doet wat hij zegt vinden wij niet altijd leuk, maar dat spreekt een groot deel van het electoraat in de Verenigde Staten aan.'

U zei zojuist dat wij, als Europa, ons niet terug moeten trekken, maar een rol moeten nemen in de situatie. Hoe kijken uw Amerikaanse relaties uit uw NAVO-periode naar deze situatie? Voor Amerikanen is het van oudsher niet een logische stap om naar de EU te kijken voor een internationale rol.

'Ik hoorde een hoge functionaris van de *treasury department* zeggen dat Europa maar niet de illusie moet hebben het Iran-akkoord overeind te kunnen houden. Je gaat, zo zei hij, de meest strenge sancties zien die de wereld ooit heeft gekend. Het komt in feite neer op *regime change* wat de Amerikanen willen. Aangezien 85 procent van de transacties in de wereld in dollars plaatsvindt en de euro geen serieuze reservevaluta is, moet je eens kijken hoe snel Peugeot, Total en Airbus Iran gaan verlaten. In feite was zijn boodschap '*get lost, Europe*'.

Tijdens de Europese top in Sofia, Bulgarije, werd ferme taal over Trump gesproken door de Europese regeringsleiders. President van de Europese Raad Donald Tusk twitterde zelfs ‘with friends like these, who needs enemies?’ Is dat nou verstandig om als Europa over de Verenigde Staten te spreken in termen van ‘enemies’ in een wereld met China, Rusland en Noord-Korea?

‘Hier spreekt u de eeuwige diplomaat aan. Dus mijn antwoord ligt voor de hand. Ik vind dat soort uitspraken van Tusk begrijpelijk, maar ik weet niet of het helpt. Ik denk eerlijk gezegd van niet. Je moet met elkaar verder. Ik vind dit een buitengewoon forse uitspraak. Het klinkt stoer en stevig, maar een oplossing voor het probleem waar wij voor staan is het niet.’

Stel dat dit de nieuwe lijn is, afgestemd door de Europese regeringsleiders. Welke agenda hoort dan bij die nieuw gevonden taal van de Europeanen? Zijn we wel in staat dat soort taal waar te maken?

‘Nee, we zijn niet in staat dat waar te maken. We worden geteisterd door een gesprek aan zelfvertrouwen binnen de Europese Unie. Ik zeg er ook bij dat het politieke midden in Europa stond in een grote Europese traditie. Dat geldt voor

de sociaaldemocratie, voor de christendemocratie, en dat gold ook tot op zekere hoogte voor de liberalen van de VVD. Daar zie ik sinds 2005 een zorgelijke trend. Het midden denkt dat het helpt om af en toe eens zo'n populistische veer op de hoed te steken. Dan zal dat misschien wel kiezers trekken. Onzin natuurlijk, een verkeerde veronderstelling. Het midden in Europa is zo opgeschoven. Dat baart mij zorgen, want het leidt tot de situatie dat het debat over de toekomst van Europa in hoge mate aan de flanken wordt overgelaten.

Als we het zelfvertrouwen van Europa niet kunnen opbouwen, dan kunnen we ook niet samen met de Verenigde Staten een vuist maken tegen China. Daar is ook Frans-Duits leiderschap voor nodig. Angela Merkel is niet zo sterk als ze geweest is. Emanuel Macron moet de veldslag met de Franse vakbonden winnen. Als dat Macron niet lukt, dan heeft dat directe consequenties voor Europa. Hij is dan een verzwakte president en dan is het moeilijker het Frans-Duitse leiderschap waar te maken.

De investeringsagenda waar u naar vraagt is er dus niet. Het zal u niet verbazen dat ik vind dat Europa het op het terrein van defensie schromelijk heeft verwaarloosd. We zijn zo meer afhankelijk geworden van de Verenigde Staten

dan we zouden willen zijn. Dat is onze eigen schuld: alle grote partijen, inclusief D66, inclusief het CDA, hebben dat decennialang laten liggen.’

Ik hoor een stil pleidooi voor de twee procentnorm van de NAVO.

‘In ieder geval om te groeien naar het Europees gemiddelde, dat ergens rond de 1,45 procent ligt. Dat halen we bij lange na niet. En nog erger: dat haalt Duitsland ook bij lange na niet. Dat geeft Trump een prachtig en terecht argument om te zeggen dat we *freeriders* zijn. Dat zeiden al zijn voorgangers ook, maar die zeiden het wat beleefder.’

Hoe ziet u de relatie tussen het al genoemde Iran-akkoord en de naderende top over Noord-Korea met Trump in Singapore?

‘Als ik Kim Jong-un was, zou ik wel twee keer nadenken voor ik om tafel ging over ontwapening met een president die even geleden precies zo’n akkoord heeft verscheurd. Of de top in Singapore doorgaat weet ik niet, maar ik weet wel dat dit soort toppen ongelofelijk goed moeten worden voorbereid. Als het misgaat is er namelijk geen beroepsinstantie meer. Als ik Kim Jong-un was, zou ik zeggen ‘ik wacht nog even.’

De wereld heeft in zekere zin leren omgaan met kernwapens. We zien tegelijkertijd een serie dreigingen die heel anders van aard zijn. Cyber bijvoorbeeld. Wat betekent dat voor een organisatie als de NAVO? Artikel vijf is gemakkelijker in te roepen bij tanks en soldaten dan bij grootschalige cyberaanvallen.

‘De NAVO heeft inderdaad gezegd dat artikel vijf ook van toepassing kan zijn bij een cyberaanval. Maar ik kan u wel verzekeren dat in zo’n geval het licht in het kippenhok in Brussel dan behoorlijk aan zal gaan. Dan vliegt iedereen alle kanten uit. Artikel vijf is geschreven voor tanks en vliegtuigen die je kunt zien. Het is niet geschreven voor hybride oorlogvoering en cyber. De politieke consequenties en attributie van een cyberaanval zijn ingewikkeld. Hoe lang duurt het voordat je zoiets vaststelt? Hoe zorg je dat je het daarover eens bent? In mijn tijd in de NAVO was er een grote cyberaanval op Estland, in 2007. Het kostte ons toen twee weken om uit te zoeken dat het uit de buurt van Moskou kwam. Maar dit geldt niet alleen voor cyberaanvallen. We praten gemakkelijk over artikel vier en artikel vijf, maar als het wordt ingeroepen dan is het *‘Houston, we’ve got a problem’*.’

U noemde Moskou al even als centrum waar veel van dit soort acties vandaan komen. U hebt Poetin minimaal tien keer ontmoet. Wat drijft hem?

‘Twee woorden schieten me te binnen. Chagrijn en ontwrichting. Chagrijn, omdat hij vindt dat hij en ‘supermacht’ Rusland niet serieus worden genomen. Populair gezegd, hij wil zijn rijk terug, hij wil zijn invloed terug. Een van de middelen die hij inzet om de politieke suprematie van dat voormalig Sovjetrijk in ere te herstellen is ontwrichting. En dan kom je bij hacken, bij *fake news*, bij *Russia Today*. Ik heb de indruk dat hij daarvan geniet. Poetin is sinds de val van de muur bang voor *regime change*. Dat hij Assad in Syrië steunt, komt daar vandaan. Hij wilt niet dat zulk gedachtegoed zich verspreidt naar de Kaukasus, naar de weke delen van de Russische Federatie. Daarbij speelt hij vaak de rol van slachtoffer. Iedereen heeft wel zo’n oom of tante die weer eens te laat komt bij een verjaardag. Het is dan altijd de schuld van de bus die niet kwam of brug die open stond of wat dan ook. Het is altijd de schuld van de ander. Nou, zo is Poetin.’

Recent kwam u in het nieuws omdat u zei dat het besluit om Oekraïne en Georgië op termijn toe te laten treden tot de NAVO Poetin zou hebben geradicaliseerd. Ik begreep

dat u ook persoonlijk door Poetin bent aangesproken op die beslissing.

‘Op een top in Boekarest was een enorme rel ontstaan tussen George Bush enerzijds en Angela Merkel en Nicolas Sarkozy anderzijds. Bush wilde Oekraïne en Georgië op het pad naar de NAVO zetten en Merkel en Sarkozy waren daar mordicus tegen. Dat leidde tot een clash die ook ik niet kon oplossen. Ik was het gras waar de olifanten op vochten. In het communiqué kwam uiteindelijk een merkwaardig compromis: *‘they will become NATO members’*. Toen sprak ik na die vergadering de volgende morgen Poetin. Hij tikte mij op de schouder en zei *‘Secretary-general, you understand this will not be.’* Hij had dondersgoed door wat dit betekende. Ik zie een rechtstreekse lijn tussen die NAVO-top, de Russische inval in Georgië en ook durf ik die lijn wel door te trekken naar de inval op de Krim. Dat gebeurde onder mijn mandaat, maar ik vind dat de NAVO op die top in Boekarest een scheve schaats heeft gereden. Dat zeggen geeft spanning, want mogen die landen dat niet zelf bepalen? Ik realiseer me dat. Maar opnieuw was het denken over invloedsferen binnen Europa aan de orde. Om die invloedsferen wordt nu diplomatiek gestreden. Ook hier zie je weer meer onvoorspelbaarheid dan in de relatief voorspelbare Koude Oorlog.’

Je kunt zeggen: Poetin had belangen bij zijn invloedsfeer. Maar je ziet ook zijn bemoeienis bij Westerse, liberale democratieën. Van desinformatie tot verkiezingsprocessen.

‘Klopt, dat baart zorgen. Laat ik beginnen te zeggen dat we ten opzichte van Rusland meer en beter diplomatieke kanalen moeten openhouden. Het heeft geen zin om te zeggen dat we het een vreselijke man vinden en de deur dicht te doen. Maar ik ontmoet meer en meer *Putinversteher* in Nederland, ook van wie ik dat helemaal niet verwacht. Je vindt ze vooral op de flanken. Thierry Baudet van Forum voor Democratie is een echte *Putinversteher*. Wilders ook. Ik wil niet met ijzeren vuist op de Russen in, we hebben ze nodig: voor het Midden-Oosten, voor de Iran-deal, het is een nucleaire kernmacht en permanent lid van de Veiligheidsraad. Maar het baart me zorgen dat er methoden bestaan om verkiezingen te beïnvloeden en dat dit wordt versterkt uit politieke hoeken, zodat het Poetin de gelegenheid geeft te denken dat zijn strategie succesvol is en werkt. Zo’n bezoek van Wilders aan Moskou stelt niks voor, maar voor Poetin is het genoeg.’

Een laatste vraag. Wat zou uw vraag zijn aan de politici hier in de zaal?

‘Mijn vraag aan hen zou zijn: hoe slagen wij erin om Europa overeind te houden? Dat vind ik echt de kernvraag. Dit betekent ook waarden overeind houden. Brexit vind ik dramatisch, maar ik vind de Hongaarse Premier Victor Orban en zijn illiberale broeders op termijn nog veel dramatischer. Daar gaat het namelijk om de kern van Europa. Wat daar gebeurt, dat vind ik voor Europa een buitengewoon grote bedreiging.’

Jaap de Hoop Scheffer is hoogleraar international relations and diplomatic practice aan de Universiteit Leiden. Voorheen was hij fractievoorzitter voor het CDA in de Tweede Kamer, minister van Buitenlandse Zaken en secretaris-generaal van de NAVO.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Het bevorderen en beschermen van nationale belangen in een democratische rechtsstaat in het informatietijdperk

Door Paul Ducheine

Vandaag wil ik het met u hebben over veiligheid en vitale belangen in het informatietijdperk. Over bescherming van en dreiging tegen die vitale belangen, en dan met name de politiek-sociale stabiliteit. En over het beter bevorderen van onze nationale belangen.

Nationale veiligheid

Laat ik bij het begin beginnen. De raison d'être van de staat is: veiligheid bieden. Twee kanttekeningen passen daarbij:

zonder veiligheid geen vrijheid, geen welzijn, geen welvaart. Veiligheid is de randvoorwaarde voor educatie, zorg, cultuur, economie, en respect voor eigendom en rechten. Maar vooral ook respect voor ons democratisch en rechtsstatelijke proces met alles wat daarbij komt kijken. We zouden dit de opbrengst, de batenkant van veiligheid kunnen noemen.

Mijn tweede kanttekening betreft de kosten. ‘Geen geld geen Zwitsers’, u kent het gezegde. Vrij vertaald: geen veiligheid zonder belastingen (door burgers opgebracht). Maar ook géén bevoegdheden voor veiligheidsorganisaties zonder overdracht van rechten en aanspraken door burgers aan de staat. Oftewel, veiligheid is een randvoorwaarde voor welvaart en welzijn. En de overdracht van rechten en aanspraken, geld en bevoegdheden, is een randvoorwaarde voor veiligheid.

Een delicaat krachtenspel, want te veel veiligheid slaat initiatief en vrijheid dood. En te weinig leidt uiteindelijk tot chaos. Dit is, ik generaliseer, uw krachtenspel. Dit is het krachtenspel waarin u – in ieder geval een aantal van u – zich als volksvertegenwoordiger, als lid van de wetgevende macht, of als politicus begeven. Een krachtenspel waarin de wetgever uiteindelijk keuzes maakt. Via begrotingswetten, via wetgeving. Hoeveel veiligheid, tegen welke prijs, en wat zou het op moeten brengen?

Geen lichte taak! Ik zou niet graag met u ruilen. Mijn rol is een andere: ik denk na over dit veiligheidsvraagstuk en met name over de vraag wat veiligheid omvat. Onze vitale belangen en hoe deze belangen te beschermen en te bevorderen.

Beschermen van vitale belangen

Sinds 2001 kunnen we veiligheid typeren als het samenspel van zes vitale, strategische belangen. Ze hebben wereldwijde tentakels en zijn onderling afhankelijk. Het gaat om: territoriale veiligheid, fysieke veiligheid, ecologische veiligheid, economische veiligheid, politiek-sociale stabiliteit en *last-but-not-least* een stabiele internationale rechtsorde.

Vandaag de dag mist een aspect dat verband houdt met onze informatiesamenleving: digitale veiligheid. Het feit dat Nederland binnen de Europese Unie de vierde positie inneemt op de index voor 'digitale economie en maatschappij' staft het beeld. Vandaar dat we volgens mij feitelijk een zevende vitaal belang erkennen: digitale veiligheid. Dit is het uitgangspunt voor het tweede deel van mijn presentatie: bedreigingen tegen en bescherming van deze belangen.

Deze zeven vitale belagen worden door van alles en nog wat bedreigd: door natuurrampen, door falende techniek en vooral ook door mensen. Die

handmatig of digitaal, primitief of geavanceerd, individueel of als een groep hun eigen belangen nastreven. Dit kunnen bondgenoten zijn, neutrale spelers of rivalen. En van de staat wordt veiligheid verwacht. Dus moet de staat onze vitale belangen beschermen. Laat ik ze een voor een bezien. Ik sla de territoriale veiligheid gemakshalve maar even over. Het enkele feit dat Nederland een krijgsmacht heeft, onderstreept de keuzes die de wetgever op dit punt heeft gemaakt.

Nederland afficheert zich graag als een land waar zelfs politici op de fiets naar hun werk gaan. Zoals onze premier recent ook etaleerde. Maar ook als een land dat sociale verandering vanwege *smartphones* serieus neemt en daarom zelfs de vormgeving van verkeerslichten aanpast om ze beter aan te laten sluiten op het gebruik van whatsapp door voetgangers.

De economie is de kurk waarop onze maatschappij drijft en ons verdienmodel drijft steeds meer op digitale diensten. Terwijl de overige economische sectoren hiermee zijn doorsneden en dus ook van afhankelijk zijn. Die verwevenheid maakt onze economie extra kwetsbaar. Zoals vorig jaar duidelijk werd toen een deel van de Rotterdamse haven plat ging toen containerbedrijf Maersk door een digitale besmetting geen containers meer kon laden en lossen. Een digitale besmetting (non-Petya). via een update van het boekhoudprogramma, maar met fysieke en economische gevolgen.

Politiek-sociale stabiliteit is het cement van onze samenleving. Minder in het oog springend dan dijken of de Rotterdamse Haven, maar niet minder essentieel. Dat cement van onze samenleving loopt het risico uitgespoeld te worden. Digitale techniek is voor verre burens of binnenlandse groepen volstrekt egalitair. Digitale techniek, en de informatie die daarmee verspreid wordt, kan de machtsbalans aanzienlijk veranderen. Een verre buur, zeg een concurrent, kan zo relatief goedkoop het cement van onze samenleving aantasten. Langzaam maar gestaag. Sluipend.

Die politiek-sociale stabiliteit kan trouwens ook van binnenuit worden uitgehold. Bijvoorbeeld doordat de kenmerken van onze democratische rechtsstaat geweld wordt aangedaan. Bijvoorbeeld als leden van de geüniformeerde uitvoerende macht op de stoel van de volksvertegenwoordiging gaan zitten, politieke keuzes ter discussie stellen en de scheiding der machten doorkruisen. Of door het in twijfel trekken van onze onafhankelijke rechtspraak. Wanneer grondrechten verregaand worden ingeperkt en te veel veiligheid gezocht wordt. Of als burgers het recht in eigen hand nemen en daarmee anderen in grondrechten beknotten. Een rol die normaliter aan de uitvoerende macht is voorbehouden – binnen de strikte grenzen van de wetgever! Dat moderne *social media* dit soort oprispingen faciliteert, is de keerzijde van deze zegening.

Samengevat zien we verschillende vitale belangen die vanuit diverse hoeken onder druk kunnen komen te staan en waarbij bescherming gewenst kan zijn. Wanneer wel en wanneer niet en tegen welke risico's? Dat is een afweging die in deze kamers wordt gemaakt. Dit is echter het eenvoudige deel van mijn verhaal. We hebben allen beeld bij bescherming. En hoe dichterbij de dreiging komt, hoe gemakkelijker de keuzes.

Bevorderen van vitale belangen

Het lastigste deel zit in het derde en laatste onderdeel. Onze zeven vitale belangen moeten niet alleen beschermd worden bij dreiging, zij moeten ook actief bevorderd worden. Dit vergt een strategische visie op Nederland en zijn toekomst. Een perspectief voorbij de volgende verkiezingen. Een visie en strategie waarbij onze Nederlandse belangen voor de langere termijn veilig worden gesteld.

Een belangrijke activiteit die het vaak – in energie, menskracht en middelen – aflegt tegen wat nu actueel en dringend is. Maar waar denktanks, adviesraden en wetenschappers de wetgever en volksvertegenwoordiging regelmatig op wijzen. Bijvoorbeeld door erop te benadrukken dat veiligheidsbeleid en strategisch denken meer vergt dan het inrichten van – solitair opererende – organisaties. Organisaties of initiatieven die overigens op

zichzelf genomen doorgaans uitstekend werk verrichten. Maar waarmee winst valt te behalen is een meer gecoördineerde en geïntegreerde aanpak dan nu het geval is. We moeten meer samenwerken. Dat is in ons staatsbestel, waarbij horizontale coördinatie de boventoon voert, niet altijd eenvoudig.

Samenwerking mag zich niet beperken tot het beschermen van vitale belangen, maar moet gaan om het bundelen van de losse bastions die nu zorgen voor bescherming tegen dreiging. Maar vooral moet het gaan om het veel complexere ‘bevorderen’ van onze vitale belangen. Dit vereist drie zaken. Ik licht dat toe via de metafoor van een symfonieorkest. Een orkest bestaat bij de gratie van getalenteerde individuele musici en instrumenten die elkaar aanvullen. Talent is overigens niet genoeg, individuele oefening baart kunst. Daarnaast: een partituur zodat ieder individu zijn rol in het geheel kent. En ten slotte: een dirigent die de partituur heeft bepaald, het geheel leidt en vooral ook repeteert. Pas dan ontstaat een volwaardig orkest. Volgens mij als leek, althans.

En als dan alles klopt – over smaak valt helaas te twisten, dus laten we dat buiten beschouwing laten – pas dan, wordt uw gehoor gestreeld. Maar zelfs dat is eigenlijk nog suboptimaal. We bedienen namelijk op deze manier

slechts één enkel zintuig. Het bevorderen van vitale belangen valt misschien beter te vergelijken met een klassiek ballet, ondersteund met het symfonieorkest. Naast het gehoor bedient deze combinatie ook ons gezichtsvermogen. Geluid en beeld versterken elkaar. De synergie is nu compleet.

Ik beloofde u drie elementen: veiligheid, bescherming en bevordering. Veiligheid kent veel aspecten. Veiligheid bieden is geen keuze, dat is de opdracht van de staat. Hoeveel en tegen welke prijs is een politiek proces. Een politiek proces waarbij snel oog is voor beschermen, zeker als de dreiging tegen vitale belangen dringend en dichtbij is. De kunst van het bevorderen van onze vitale belangen is in Nederland – uitzondering daargelaten – helaas nog minder ontwikkeld. Wat de reden daarvoor ook mag zijn: de generaties na u en mij hebben recht op een georkestreerde en geïntegreerde strategische visie die ver voorbij 2021 de koers van Nederland bepaalt.

Brigade-generaal Paul Ducheine is hoogleraar Cyber Warfare aan de Nederlandse Defensie Academie en bijzonder hoogleraar Law of Military Cyber Operations aan de Universiteit van Amsterdam.

Zo kan het dus ook: Noord-Korea als toonbeeld voor anti-liberalisme

Door Remco Breuker

Er was een tijd dat de Democratische Volksrepubliek van Korea (DPRK) een voorbeeld was voor gedekoloniseerde of dekoloniserende staten en vrijheidsstrijders over de hele wereld. Zo waren de relaties met de Black Panthers in de VS gedurende de jaren zeventig niet gebaseerd op politiek opportunisme, maar op gedeelde idealen. Noord-Koreaanse ontwikkelingshulp aan de bevrijdingsbeweging Swapo, de

huidige regeringspartij in Namibië, was een mengeling van een gedeeld revolutionair gedachtengoed, een manier om Zuid-Koreaanse invloed in Afrika tegen te gaan, en een pact te vormen tegen het Westen. Kim Il Sung, Noord-Korea's leider van 1948 tot 1994, bood in 1974 genereus gastvrijheid aan de verbannen koning van Cambodja, Norodom Sihanouk. Ook de latere goede verstandhouding tussen hun landen was een verbond tussen kleine staten met een koloniaal verleden. Dat het leiderschap van de PLO en Hezbollah werd getraind in Pyongyang was een andere uiting van de mondiale South-Southgedachte om de imperialistische westerse hegemonie te breken.

Laten we even vooruitspoelen naar 2017. De tijd dat een staat of een ondergrondse beweging bij de DPRK aanklopte uit ideële motieven is al decennia voorbij. Het land heeft zijn glans verloren door extreme armoede, grote hongersnood, en onvoorstelbare mensenrechtenschendingen: waarschijnlijk zitten zo'n 120.000 Noord-Koreanen vast in de vernietigings- en concentratiekampen, en verkeert de rest van de bevolking, zeker buiten de hoofdstad Pyongyang, in een vorm van moderne slavernij. Ook de verregaande sancties en constante oorlogsdreiging hebben niet geholpen: in 2017 zette Noord-Korea alles op alles om een bruikbaar kernwapenarsenaal te ontwikkelen, op het gevaar af in een fors conflict te belanden.

Maar nu de kernwapens er zijn, en waarschijnlijk inzetbaar, en met een mogelijke topontmoeting tussen Trump en Kim in het vooruitzicht, dringt zich het beeld van het oude Noord-Korea uit de jaren zeventig weer op. We lijken dat aspect te missen, nu de wittebroodsweken tussen Noord-Korea aan de ene kant en Zuid-Korea en de Verenigde Staten aan de andere kant voorbij lijken te zijn. Ja, er is voor het eerst weer hoop op vrede, verzoening en nucleaire ontwapening. Maar tegelijkertijd is er reden tot zorg.

Want wat heeft de DPRK het afgelopen decennium namelijk gedaan? Het weigerde pertinent om verantwoording af te leggen, kende een extreem repressief sociaal systeem met grootschalige zuiveringen waarin hele gezinnen worden geëxecuteerd of in de kampen verdwijnen. Het organiseerde overzeese dwangarbeid: 150.000 Noord-Koreanen zijn naar China, Rusland, het Midden-Oosten en EU-lidstaat Polen gestuurd, om extreem lange werkdagen in gevaarlijke omstandigheden te maken, tegen een loon waarvan ze 90 procent moeten afdragen aan de partij, terwijl hun paspoort in een kluis op de ambassade ligt. Het land bedreigde individuen en staten, en verschaftte Syrië gifgaslaboratoria en gifgasrecepten en -experts. En *last but not least*, het ontwikkelde kernwapens, tegen de wens van de VN en sancties in.

Noord-Korea's succesvolle totalitarisme vertoont karakteristieken die overdraagbaar zijn en nu al andere – ook marginale – staten tot voorbeeld dienen. Namibië is geïnteresseerd in de toepasbaarheid van het Noord-Koreaanse ideologische model, Zimbabwe en Oeganda lieten hun elitetroepen, die de Leider en de zijnen moeten beschermen, trainen door de DPRK. De intercontinentale kernraket is en blijft het succesnummer van Noord-Korea. Zoals Noord-Korea al jaren onomwonden stelt, zal de 'denuclearisatie' – de kernontwapening die de VS wensen – er nooit op neerkomen dat Noord-Korea het eigen kernwapenarsenaal opgeeft, ongeacht welke semantische en retorische trukendoos dat land ook opentrekt.

Hier is een citaat uit een Noord-Koreaanse strategische tekst over kernwapenbezit uit 2013.

'Tijden zijn veranderd. Macht is niet langer voorbehouden alleen aan Amerika en de wereldorde wordt niet alleen bepaald door de grootmachten. Ook wij kunnen het imperialisme een halt toe roepen nu we de kernbom der rechtvaardigheid in handen hebben gekregen. Nu kunnen wij de Amerikaanse fascisten die vet zijn geworden van het bloed en zweet van anderen en de hele wereld leegroofden, beledigen, uitschelden en verachten. We hebben een breekpunt bereikt waarop we eindelijk durven dromen van eeuwige vrede en voorspoed. Het kernwapenbezit van Noord-Korea spoort de hele wereld

aan tot nucleaire ontwapening en vrede. Vuur kan alleen met vuur bestreden worden, kernwapens kunnen alleen met andere kernwapens naar de schroothoop verwezen worden. Amerikaanse kernwapens hebben weliswaar de factie die voor kernoorlog is en de nucleaire wapenwedloop gebaard, maar de Noord-Koreaanse kernwapens verwerklijken de nucleaire ontwapening door de nieuwe concepten en missie die bij deze kernwapens horen. Een nieuwe stabiele en vreedzame wereldorde kan worden gevestigd door de nucleaire superioriteit en hegemonie van de grootmachten te doorbreken. Het Noord-Koreaanse kernwapenbezit is voorwaar een waardevolle bijdrage aan het algemene goed van de mensheid en een historisch wapenfeit.'

Daarvoor zijn alleszins redelijk overkomende redenen aan te voeren. De eerste reden is zelfbehoud. Zonder kernwapens is de kans dat een land als de VS Noord-Korea al dan niet preventief binnenvalt, vele malen groter. Het lot van Libië en van Syrië hebben die boodschap op zeer urgente wijze bekrachtigd. De verbroken Iran-deal ook. Vandaar dat de DPRK nu zonder omhaal stelt dat kernwapenbezit een natuurlijk recht is voor de DPRK, want elke soevereine staat heeft toch het recht zich tegen agressors te verdedigen?

Noord-Korea heeft ook een formele reden om aan zijn kernwapens vast te houden: het bezit daarvan is verankerd in de preambule van zijn grondwet. De legitimering van

het Huis Kim geschiedt vooral door de zelf ontwikkelde kernwapens. Door die wapens, bedacht door de vader (Kim Il Sung), ontwikkeld door de zoon (Kim Jong Il) en voltooid door de kleinzoon (Kim Jong Un), wint het Huis Kim aan macht, kracht, en aanzien. Welk ander klein land heeft dit immers in directe confrontatie met de internationale gemeenschap ook voor elkaar weten te krijgen?

Dat is geen retorische vraag. Kernwapens bekleden de bezitter ervan ipso facto met macht, kracht en aanzien. Maar ze doen nog meer. Ze veronderstellen een vijand, nee: een Vijand. Kernwapens zonder existentiële vijand zijn gedoemd geruimd te worden – zoveel is wel duidelijk geworden na de val van de Sovjet-Unie; in bijvoorbeeld Oekraïne verdwenen ze, maar de VS beperkte net zo goed hun aantal.

De aanwezigheid van een existentiële Vijand verankert de noodzaak van de kernwapens, maar net zo goed die van de eigenaar en bediener ervan, in dit geval het Huis Kim en trawanten. Dat is drommels handig, nu het ook voor veel gewone Noord-Koreanen niet meer zo vanzelfsprekend is dat de Kims aan de macht blijven en moeten blijven. De nucleaire identiteit van de Kims en de DPRK wordt in woord en daad bevestigd en herbevestigd, het effectiefst nog wel in de confrontaties met de internationale gemeenschap hierover.

Dat aspect wordt meestal gemist in de vaak overtrokken retoriek en beledigende uitspraken van de DPRK: in de uitwisselingen met bijvoorbeeld Donald

Trump (wiens retoriek even overtrokken en beledigend is) bevestigt Noord-Korea keer op keer ook naar buiten toe krachtig de eigen identiteit als kernwapenstaat. Dat is des te meer het geval als het vasthouden en uitdragen van die identiteit paradoxaal genoeg fataal kan zijn voor de DPRK: de ‘totale destructie’ waarmee Trump dreigde, bevestigde slechts de Noord-Koreaanse identiteit. Een identiteit die zelfs in het aangezicht van de eigen (overdrachtelijke) dood wordt omhelsd, is krachtig.

Dat is een boodschap die goed begrepen wordt buiten Noord-Korea, zowel bij bevriende staten als Syrië, Venezuela, Namibië en Botswana als bij niet-statelijke organisaties als Hamas en Hezbollah. Niet toevallig zijn enkele van de grootste afnemers van Noord-Koreaanse wapens en aanverwanten (variërend van raketten en gifgassen tot kerntechnologie en legertraining) ook degenen die brood zien in de DPRK als succesvol voorbeeld van hoe één partij een land tot in de eeuwigheid kan regeren. En als voorbeeld van de beloningen die in het verschiet liggen bij verzet tegen en uitdagen van de VS. Zo kijkt Venezuela of een reorganisatie van samenleving en economie op de DPRK-leest het land uit de economische ellende zou helpen.

Dat er geen preventieve aanval op Noord-Koreaanse kerninstallaties is geweest, is dus niet alleen in Pyongyang gevierd, maar net zo goed bij Hezbollah, in

Damascus, en in Windhoek. Zij trekken de conclusie, al dan niet terecht: alleen met kernwapens kun je Amerika weerstaan, ondanks vernietigende VN-rapporten over de mensenrechtensituatie.

Het is een aansprekend voorbeeld, dat de DPRK voor het eerst in ruim veertig jaar weer laat zien aan ontwikkelingslanden en organisaties die streven naar heerschappij in een staat. Dat voorbeeld gaat al jaren vergezeld van de vaak onzichtbaar gebleven export van het echte DPRK-model. Het DPRK-systeem dat iedere burger een strenge plicht van deelname aan het 'Georganiseerde Partijleven' oplegt, geldt ook voor Noord-Koreanen naar het buitenland, overal waar drie of meer Noord-Koreanen zijn. Dit door Kim Jong Il geperfectioneerde autosurveillance-systeem blijkt in de praktijk overdraagbaar. De Noord-Koreaanse dwangarbeiders in het buitenland worden in toom gehouden door uitgekiende en dagelijkse mengeling van zelf- en wederzijdse kritieksessies, ideologiesessies, partij-instructies, enzovoort. Deelname is verplicht, er wordt verslag van gelegd, en die verslagen zijn belangrijk voor ieders maatschappelijke status, carrière, opleiding, woonsituatie en zelfs toestemming om al dan niet te trouwen. Het Georganiseerd Partijleven fungeert als een alomtegenwoordige Stasi waarbij iedereen zijn eigen informant is. De bijeenkomsten overlappen elkaar; als

iemand iets niet erkent of bekent, kan een ander dat later alsnog te berde brengen. Met mogelijk akelige gevolgen.

Het kernwapenbezit, de provocerende houding ten opzichte van de VS en het overdraagbare surveillancesysteem worden bij elkaar gehouden door Noord-Korea's monolitische leiderschapsideologie. Deze ideologie misverstaan we nog wel eens, omdat we de grote leider (het product van de ideologie) verwarren met het systeem erachter (de echte machtsstructuur). Die haast religieuze alomtegenwoordigheid van de leider van de natie en van de partij trekt de aandacht van ambitieuze staatsmannen in allerlei buitenland.

Het is het meest in het oog springende element van het DPRK-systeem, dat in elkaar steekt als de beroemde brug van Leonardo da Vinci: elk element ondersteunt een ander element. Haal er een weg en de boel dondert in elkaar. De gedwongen verheerlijking van de grote leider verschaft het systeem niet alleen een bruikbare focus voor de propaganda, het verduidelijkt ook dat dit een systeem is waar alles alleen om de leider en de zijnen draait.

Onlosmakelijk element, dat al impliciet in alle andere aanwezig is, zijn de fundamentele en extreme mensenrechtenschendingen. Het huidige Zuid-Koreaanse beleid ten opzichte van Pyongyang gaat er nu vanuit dat deze schendingen in de DPRK excessen zijn, die onder

extreme druk hebben plaatsgevonden. Maar het gaat niet om uitwassen, de schendingen zijn juist noodzakelijk om de controle over de bevolking te houden. Gebrek aan vrijheden, uitbuiting, afdwinging van verering, de concentratiekampen, openbare executies (als voorbeeld voor anderen) zijn ingecalculeerd. Ondanks alle aandacht voor de kernwapens, is het juist dit aspect dat onze aandacht zou moeten trekken.

Noord-Korea is inderdaad een existentiële dreiging, maar niet wegens de kernwapens. Kernwapendreiging valt te ondervangen, zoals dat ook met de Sovjet-Unie is gebeurd: hetzij door druk, door militaire interventie, of het meest voor de hand liggend op het moment, door strategische afschrikking. Het is geen prettig vooruitzicht om terug te keren naar de Koude Oorlog, maar het is tenminste bekend terrein, waaruit we al eens veilig tevoorschijn zijn gekomen. De DPRK vormt een existentiële dreiging vanwege de structurele mensenrechtenschendingen die onlosmakelijk samenhangen met de wijze waarop haar regime de macht in handen houdt. Deze vorm van machtsbehoud en de totalitaire onderdrukkingstructuur zijn te kopiëren en te exporteren. Als Pyongyang dus militaire adviseurs en trainers naar Uganda of Zimbabwe stuurt of het leiderschap van Hezbollah in eigen huis onthaalt, is het de aantrekkingskracht die hier spreekt zowel van underdog

Noord-Korea dat de VS uitdaagt, van wapenhandelaar Pyongyang, als van een volkomen rationeel en uitbreidbaar systeem om onbetwist en duurzaam te heersen.

Daarbij is er nog een risico dat inherent is aan omgang met Pyongyang: Noord-Korea blijkt keer op keer weer uiterst bedreven te zijn om de democratieën die toenadering zoeken (op dit moment voornamelijk Zuid-Korea) hun eigen normen – wellicht fataal – te laten schenden om maar met Noord-Korea te kunnen, te mogen praten. Prominenten die zich in Zuid-Korea negatief uitlaat over Noord-Korea (veelal gevluchte Noord-Koreaanse dissidenten) wordt onder druk gezet om de mond te houden.

Ondertussen is dit het beeld dat gemarginaliseerde landen of groeperingen van Noord-Korea voorgeschoteld krijgen en dat, zo moet ik toegeven, geschraagd wordt door de gebeurtenissen van de afgelopen jaren:

“Tot Amerika afraakt van hun diepgewortelde vijandschap ten opzichte van ons en van hun koppige verlangen ons binnen te vallen, en tot de samenzweringen en tegenwerking van allerlei anti-reactionaire groepen die ons pad naar vrede en voorspoed blokkeren, volledig vernietigd zullen zijn, zullen onze vastberadenheid en reacties tot het einde aan toe eenduidig en onwankelbaar zijn. Dit is een verklaring tegenover de Amerikaanse fascisten zonder precedent. En het

is de laatste vereffening die een definitief einde maakt aan het Amerikaanse offensief om ons te verwurgen tot we dood zijn. De geschiedenis gaat door en eeuwen na nu zullen de mensen van de wereld hun plechtstatige bewondering voor de heldhaftige daden van het socialistische Noord-Korea en voor onze generatie die onvoorstelbare beproevingen en zware druk overwonnen, uiten. Wij zullen voorwaar heel lang herinnerd en bezongen worden. Niemand kan onze opmars stoppen zolang de defensieve kernwapenmacht van het revolutionaire leger van Paektu en de kracht van ons verenigd volk onder leiding van ons banier van onoverwinnelijkheid, onze maarschalk Kim Chŏngŭn, er zijn.”

De conclusie is wat mij betreft duidelijk. De Noord-Koreaanse strategie om door middel van kernwapenbezit het regime veilig te stellen én economische welvaart binnen te halen kan slagen. Wat wij zien als wrijving met de VS, ziet Pyongyang als de bevestiging van de eigen identiteit. En niet alleen Pyongyang zal dat zo zien.

Als kernmacht is Noord-Korea inderdaad een strategisch gevaar, maar daar is mee om te gaan. Het échte gevaar van Noord-Korea is minder zichtbaar, maar fnuikender. Het laat zien dat in weerwil van supermachten als de VS en China een klein land met een ongekend repressief systeem het eigen voortbestaan, inclusief de bijbehorende

wrede mensenrechtenschendingen, kan garanderen en een volwaardig lid van de internationale gemeenschap kan worden zonder ooit verantwoordelijkheid te nemen, als het maar kernwapens heeft en meedogenloos de eigen ideologie toepast. Met de roze bril van machtsbehoud dan wel machtslust op, ziet zo'n Noord-Korea er verdomd aantrekkelijk uit, een voorbeeld om te kopiëren.

Remco Breuker is hoogleraar Koreaanse Studies aan de Universiteit Leiden.

Meer dan handel alleen: Brexit en de implicaties voor defensie en veiligheid

Door Karlijn Jans

Nog minder dan 300 dagen tot de Brexit-stem van de Britten in werking zal treden. Tot voor kort werden de krantenkoppen gedomineerd door de onenigheden rond handel, grenzen en burgerrechten. Echter, de Brexit gaat over meer dan alleen toekomstige handelsrelaties tussen het Verenigd Koninkrijk (VK), de Europese Unie (EU) en haar lidstaten. Zoals Michel Barnier, de hoofd Brexit-

onderhandelaar van de EU, opmerkte, staat het grootste deel van de Brexit-onderhandelingen momenteel op ‘75 procent groen’. Het lijkt dus haalbaar om overeenstemming te bereiken voor de deadline van volgend jaar.¹ Maar de resterende 25 procent van het dossier bevat een aantal zeer gevoelige onderwerpen die op behandeling wachten. Een daarvan is de grens tussen Ierland en Noord-Ierland. De andere is meer strategisch: de toekomstige relaties op het gebied van veiligheids- en defensie.

Debatten en gesprekken over veiligheid en defensie werden naar de achtergrond gedrukt. Dit mede door de complexiteit van de thema’s en de wens snel het handelsgedeelte van de Brexit-onderhandelingen aan te pakken. Maar ook omdat Londen meerdere malen heeft laten weten dat het een nauwe defensie- en veiligheidssamenwerking met de EU voor ogen staat.²

1 Op 14 mei 2018 sprak Michel Barnier samen met de hoge vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie, Federica Mogherini op de EU Institute for Security Studies conferentie. Zie voor de speech van Barnier hier http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-3785_en.htm en meer informatie over de conferentie en de discussie hier <https://www.iss.europa.eu/content/future-eu-foreign-security-and-defence-policy-post-brexit>

2 Zie hiervoor ook: Foreign policy, defence and development - a future partnership paper (2017) Department for Exiting the European Union <https://www.gov.uk/government/publications/foreign-policy-defence-and-development-a-future-partnership-paper> en PM speech at Munich Security Conference: 17 February 2018 <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-at-munich-security-conference-17-february-2018>

De vooral politieke discussies op het gebied van defensie en veiligheid hebben zich toegespitst op de consensus dat beide partijen zullen profiteren van goede relaties en samenwerking. Maar hoe zitten beiden partijen in de onderhandelingen? Wat hebben ze nu daadwerkelijk voor ogen? Is deze samenwerking wel zo gemakkelijk vol te houden als het VK de status van '*third country*' krijgt en daarmee op gelijke voet komt te staan met een land als Noorwegen?

In Brussel en in de hoofdsteden van de lidstaten wordt sinds 2016 serieus gesproken over Europese defensiesamenwerking. Niet in de laatste plaats door de uitdagingen en bedreigingen door onder andere President Trump, die twijfel zaait over de Amerikaanse bijstandsverplichting³ binnen de NAVO, de Russische annexatie van de Krim in 2014 en de vele hybride dreigingen voor Europese samenlevingen. Daarnaast wordt ook in Brussel gezien dat wereldmogendheden zoals China en Rusland hun investeringen in defensiecapaciteiten verhogen en daarmee mogelijk militaire competitie zal toenemen. De laatste twee jaar is bij de EU-landen het besef gegroeid dat niets doen geen optie is.

³ Artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag (1949) schrijft voor: 'De partijen komen overeen dat een gewapende aanval tegen een of meer van hen in Europa of Noord-Amerika als een aanval tegen hen allen zal worden beschouwd.' https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=nl

Over de vorming van een heuse defensie-tak binnen de EU wordt al lang gesproken. In 1998 kwamen Frankrijk en nota bene het VK met de verklaring van St.-Malo. Europa moest het vermogen ontwikkelen om bij internationale crises autonoom te kunnen optreden. Maar tot uitvoering van de voornemens kwam het niet of nauwelijks. Wel werden in 2004 de zogeheten *EU-Battlegroups* gevormd, gevechtseenheden die binnen tien dagen kunnen worden ingezet.⁴ Deze zijn echter nooit in actie gekomen, vooral door het ontbreken van politieke wil en noodzaak.

Sinds de Brexit-stem heeft de EU niet stilgestaan op het gebied van het ontwikkelen van deze defensietak en het stimuleren van defensiesamenwerking tussen lidstaten. De EU heeft flinke stappen gemaakt. Een aantal dagen na de Brexitstem publiceerde de Hoge Vertegenwoordiger Mogherini de *Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*.⁵ Het laatste EU-document gericht op het buitenland- en veiligheidsbeleid stamde uit 2003. Het nieuwe document was in een sterk veranderende wereld dan ook een welkome visie. Een van de genoemde

4 Zie ook: Factsheet EU Battlegroups (2017) European Union External Action Service https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/33557/eu-battlegroups_en

5 Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy (2016) European Union External Action Service <https://europa.eu/globalstrategy/en/global-strategy-foreign-and-security-policy-european-union>

ambities zijn gezamenlijke initiatieven om militaire capaciteiten op te bouwen en betere reactiemechanismen voor crises te ontwikkelen. De EU is voortvarend te werk gegaan met de implementatie van het defensieonderdeel van de strategie. Het heeft een nieuw commandocentrum opgericht voor militaire training en missies die de EU zal helpen om snel en gecoördineerd te reageren op crises.⁶ Tegelijkertijd is een gecoördineerde herziening van de jaarlijkse defensiebudgetten aan de gang, zogenaamde CARD⁷, die de lidstaten in staat zal stellen samen te plannen en te investeren in cruciale militaire capaciteiten.

Daarnaast heeft de EU het Europees Defensie Fonds⁸ ingesteld, dat de investeringen in

6 Het Military Planning and Conduct Capability (MPCC) heeft het commando over niet-uitvoerende militaire EU-missies. Momenteel zijn dat de EU-opleidingsmissies in Somalië (EUTM Somalia), in de Centraal-Afrikaanse Republiek (EUTM RCA) en in Mali (EUTM Mali). Het MPCC is de vaste commando- en controlestructuur op militair-strategisch niveau buiten het inzetgebied, die verantwoordelijk is voor de operationele planning en uitvoering van niet-uitvoerende missies, waaronder het opbouwen, inzetten en ondersteunen. Zie ook: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/27763/military-planning-and-conduct-capability-mpcc_en

7 Coordinated Annual Review on Defence (CARD) oftewel, gecoördineerde jaarlijkse evaluatie inzake defensie. Zie ook: Coordinated Annual Review on Defence, European Defence Agency [https://www.eda.europa.eu/what-we-do/our-current-priorities/coordinated-annual-review-on-defence-\(card\)](https://www.eda.europa.eu/what-we-do/our-current-priorities/coordinated-annual-review-on-defence-(card))

8 Zie: Een Europees Defensiefonds: 5,5 miljard euro per jaar om de Europese defensievermogens te stimuleren (2017) Europese Commissie http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1508_nl.htm (inclusief factsheet)

defensieonderzoek, de ontwikkeling van prototypen en de aanschaf van defensiematerieel en -technologie moet coördineren, aanvullen en versterken. Het is voor het eerst in de geschiedenis van de EU dat er communautair geld beschikbaar zal worden gesteld dat specifiek naar militaire capaciteiten zal gaan. Als laatste is de provisie in het Verdrag van Lissabon voor PESCO, dat staat voor *Permanent Structured Cooperation*, oftewel de permanent gestructureerde samenwerking, eind vorig jaar geactiveerd.⁹ Het is in feite een intentieverklaring waarmee 25 van de 28 lidstaten, waaronder Nederland, een structureel karakter willen geven aan meer militaire samenwerking op het gebied van militaire capaciteiten, logistiek en interoperabiliteit. Momenteel zijn 17 projecten in werking gesteld en neemt Nederland deel aan zeven van deze projecten. Het gaat om projecten op het gebied van logistiek, medische capaciteiten, maritieme mijnenbestrijding, cyber en radiocommunicatie. Nederland heeft de leiding over het project van militaire mobiliteit. Dit betreft een aantal maatregelen om fysieke, procedurele en regulerende problemen op te lossen en te voorzien van betere verplaatsingen van troepen en militair

9 Zie: Samenwerking inzake defensie: 23 lidstaten ondertekenen gezamenlijke kennisgeving inzake permanente gestructureerde samenwerking (PESCO) (2017) Europese Raad <http://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2017/11/13/defence-cooperation-23-member-states-sign-joint-notification-on-pesco/> (inclusief factsheet)

materieel door Europa. Met al deze initiatieven heeft de EU een aantal flinke stappen gemaakt, en is hiermee ook de context voor de onderhandelingen met het VK voor de toekomst enigszins veranderd; er zijn op het gebied van defensie nu ineens meer initiatieven waar het VK niet meer aan deel zal nemen dan voor de Brexit-stem.

Naast deze verschillende initiatieven op EU-niveau en tussen de lidstaten zijn er ook verschillende initiatieven genomen om juist de samenwerking tussen de EU en de NAVO te verbeteren en te versterken. De veiligheid van de EU en de NAVO is onderling verbonden: niet alleen zijn er nu nog 22 EU-lidstaten, ook NAVO-bondgenoten; samen kunnen ze een breed scala aan middelen mobiliseren. Op 8 juli 2016 ondertekenden de voorzitter van de Europese Raad en de voorzitter van de Europese Commissie samen met de secretaris-generaal van de NAVO een gezamenlijke verklaring in Warschau om een nieuwe impuls en nieuwe inhoud aan de EU-NAVO-strategische partnerschap te geven.¹⁰ De gezamenlijke verklaring kent zeven concrete gebieden waar de samenwerking tussen de twee organisaties structureel worden verbeteren. Deze houden onder meer activiteiten in om hybride dreigingen gezamenlijk te

¹⁰ Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization (2016) https://www.nato.int/cps/ic/natohq/official_texts_133163.htm

bestrijden, operationele samenwerking te verbeteren en gezamenlijk te werken aan cyberveiligheid. Na de Brexit zal het VK uiteraard lid blijven van de NAVO, maar zal verdwijnen als een overlappende lidstaat, een land dat lid is van beide organisaties.

In mei van dit jaar publiceerde het Verenigd Koninkrijk haar visie voor een *UK-EU Security Partnership* nadat het VK formeel uit de EU is getreden.¹¹ Wat betreft het Europees Veiligheids en Defensiebeleid, oftewel, GVDB, biedt het VK aan om van geval tot geval bij te dragen aan missies en operaties, met niche-capaciteiten en met troepen. Verbonden zijn met GVDB-operaties is belangrijk voor het VK omdat zij interesse heeft in het beïnvloeden van de strategische positie van de EU qua richting, oriëntatie en ambitieniveau. Het VK wil duidelijk zo nauw mogelijk betrokken blijven bij alle aspecten van het GVDB, iets wat niet gemakkelijk zal zijn. Het biedt aan geclassificeerde informatie te blijven delen om de EU-planning te ondersteunen. Het biedt aan te betalen aan de financiering van operaties (gemeenschappelijke en missie-specifieke), wanneer het deelneemt.¹² De betrokkenheid van het VK als niet EU-lid bij de planning van dergelijke

¹¹ Framework for the UK-EU Security Partnership (Mei 2018) Department for Exiting the European Union <https://www.gov.uk/government/publications/framework-for-the-uk-eu-security-partnership>

¹² Framework for the UK-EU Security Partnership, p. 34

missies blijft een van de moeilijkste kwesties. Het VK vindt dat zijn betrokkenheid 'schaalbaar en evenredig' moet zijn aan zijn bijdrage. Dat wil zeggen dat hoe meer troepen en bezittingen het VK de EU biedt, hoe dichterbij en hoe eerder het betrokken moeten zijn. Met betrekking tot capaciteitenplanning wil het VK een 'ambitieuze' administratieve overeenkomst met het Europees Defensie Agentschap. Dit is het agentschap dat bijdraagt aan de uitvoering van alle maatregelen om de industriële en technologische basis van de Europese defensiesector te versterken en daarmee ook onderzoek en capaciteitsontwikkeling.¹³ Het VK wil 'de mogelijkheid openhouden' deel te nemen aan andere Europese initiatieven op defensie gebied, zoals PESCO en Europese Fonds.¹⁴ Een paar dagen na deze publicatie van de Britten spraken de Hoge Vertegenwoordiger voor het EU buitenland en veiligheidsbeleid Mogherini en Brexit-onderhandelaar namens de EU Michel Barnier op een Brusselse conferentie over hun ideeën over samenwerking met de Britten op defensie en veiligheidsgebied na de Brexit volgend jaar.

De doelstellingen van de Commissie bij het onderhandelen over de toekomstige samenwerking op het gebied van defensie met het VK is redelijk duidelijk. Er

¹³ Framework for the UK-EU Security Partnership, p. 36

¹⁴ Framework for the UK-EU Security Partnership, p. 37

moet worden voorkomen worden dat er een zogenaamd ‘veiligheidsvacuüm’ ontstaat in Europa (waarin de gaten, in strategische positionering en capaciteiten, die de Britten achterlaten niet worden opgevuld door andere lidstaten); er moet worden gezorgd dat bilaterale defensie en veiligheidssamenwerking tussen het VK en EU-lidstaten niet in gevaar wordt gebracht en er moet worden voorkomen dat de Brexit (negatieve) invloed gaat hebben op het strategische partnerschap tussen de EU en de NAVO. Mogherini en Barnier legden de nadruk op de noodzaak van nauwe samenwerking met Londen op het gebied van defensie en veiligheid, maar beiden benadrukten ook dat de Britten geen illusies moeten hebben over een eventuele speciale relatie met de EU op dit gebied of dat ze directe toegang of invloed op besluitvorming zullen hebben.¹⁵ Hier zullen nog een aantal onderhandelingsrondes over moeten plaatsvinden.

Wat geldt voor de handelsrelaties, geldt zeker voor toekomstige relaties tussen het VK en de EU op gebied van defensie en veiligheid: veel is nog niet duidelijk. Wat

15 Zie: The future of EU foreign, security and defence policy post Brexit (2018) European Union Institute for Security Studies (EUISS) <https://www.eiss.europa.eu/content/future-eu-foreign-security-and-defence-policy-post-brexite> en Opening remarks by Federica Mogherini, High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and Vice-President of the EC <https://ec.europa.eu/avservices/video/player.cfm?ref=1155103> en Speech by Michel Barnier at the EU Institute for Security Studies conference http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-3785_en.htm

wel duidelijk is, is dat de EU, de lidstaten en het VK grote belangen hebben om een goede en werkzame relatie te hebben op het gebied van defensie en veiligheid. Er zijn echter twee grote vraagstukken voor de toekomstige relatie tussen de het VK en de EU specifiek op het gebied van defensie, in operaties en missies maar ook in de eerder genoemde structurele initiatieven aan de zijde van de EU.

Ten eerste, de twee partijen zullen een overeenkomst moeten uitonderhandelen dat specificeert hoe het VK na de Brexit kan deelnemen aan EU militaire operaties en missies.¹⁶ Het VK zou een substantieel aantal troepen of materieel kunnen aanleveren, maar dit zal wel consequenties hebben voor de deelname van het VK in het delen van informatie, zogenaamde *force generation* en planning van zulke missies of operaties. Een voorbeeld zou kunnen zijn dat het VK blijft deelnemen, en dus betalen, aan Athena, het gezamenlijke financieringsschema van EU-lidstaten voor militaire operaties.¹⁷

Ten tweede, zal het voor de Britten van belang zijn om hun deelname in de defensie-industriële samenwerking te waarborgen.¹⁸ Dit zou betekenen dat er met het Europees

16 Besch, Sophia (2018) Plugging in the British: EU Defence Policy <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2018/plugging-british-eu-defence-policy>

17 Besch, Sophia (2018) Plugging in the British: EU Defence Policy <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2018/plugging-british-eu-defence-policy>

18 Besch, Sophia (2018) Plugging in the British: EU Defence Policy <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2018/plugging-british-eu-defence-policy>

defensie agentschap een overeenkomst moet worden gesloten over deelname aan projecten. Iets wat de Britten zelf ook voorstellen in een verregaande vorm. Dit zou dan ook betrekking hebben op deelname aan het Europese Defensie Fonds dat in het volgende meerjarig financieel kader van de EU een substantieel budget zal ontvangen. Landen zoals Noorwegen hebben al dergelijke officiële samenwerkingsverbanden met de EU. In de defensiesector maar ook in andere gebieden waar de EU actief is, zoals civiel onderzoek in het Horizon 2020 kaderprogramma. De defensie-industriële samenwerking na de Brexit zal ook gedeeltelijk afhankelijk zijn van de bredere handels- en economische relatie tussen het VK en de EU.

De onderhandelingen maar ook de gesprekken over de toekomstige relatie tussen de EU en het VK brengen kansen maar ook uitdagingen met zich mee. Twee strategische vraagstukken zijn van belang. Ten eerste de doorlopende ontwikkeling van EU defensie initiatieven en de rol van zogenaamde '*third countries*'.¹⁹ Zowel de EU als het VK hebben er belang bij zo spoedig mogelijk overeenstemming te bereiken over een defensiesamenwerking na de Brexit, om te voorkomen dat het VK in zijn geheel buiten de boot van Europese

¹⁹ Landen die geen lid zijn van de EU maar wel goede (en vaak officiële) banden onderhouden worden vaak '*third countries*', oftewel, derde landen, genoemd. Voorbeelden hiervan zijn Noorwegen, Turkije, Zwitserland en Oekraïne.

defensiesamenwerking valt. Maar dit betekent niet dat dit gemakkelijk zal zijn. Doordat de EU nog volop bezig is met het ontwikkelen van verschillende defensie-initiatieven is het soms nog onduidelijk wat überhaupt de rol van zogenaamde *third countries* gaat zijn. Het ontwikkelen van geheel nieuwe afspraken met alle *third countries* ligt binnen de mogelijkheden. Dus naast dat het VK een voorstel doet hoe het een toekomstige relatie ziet, moet de EU ook beslissen hoe deze officiële relatie vormgegeven kan worden. Dit zal dan ook consequenties hebben voor andere samenwerkingsverbanden die de EU heeft met landen.

Ten tweede, een meer politiek-diplomatiek aspect. Terwijl de Brexit onderhandelingen voortduren, is het belangrijk dat beide partijen de relaties goed houden en hun wil te blijven tonen om betrokken te zijn bij de Europese defensie-initiatieven.²⁰ Hoewel het VK nog steeds een lidstaat is, is het technisch gezien vrij om EU-defensie-initiatieven te vetoën of, zoals het nu doet, niet zal deelnemen. Het dwarsbomen (wat tot nu toe niet is gebeurd) van EU-initiatieven zou kwaad bloed kunnen zetten bij de andere lidstaten. Daarnaast zou het VK binnen de NAVO een grote rol kunnen spelen in het verder bepleiten van een hechte partnerschap tussen de alliantie en de EU, de

²⁰ Zie voor een meer uitgebreide uitleg Besch, Sophia (2018) Plugging in the British: EU Defence Policy <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2018/plugging-british-eu-defence-policy>

initiatieven uit het strategische partnerschap zijn goede aanknopingspunten. Niet in de laatste plaats omdat het land beide organisaties zo goed kent. Als de EU het VK uitsluit van haar defensie-initiatieven, zou het niet alleen Britse expertise en middelen verliezen, maar zou het ook potentieel de eigen inspanningen van de EU ondermijnen.²¹ Landen, ook landen zoals Nederland, willen wellicht juist samenwerken met het VK buiten de EU structuren. Het risico is dat PESCO hiermee kan worden ondermijnd. Het Europese interventie-initiatief van Frankrijk²² is hier mogelijk een voorbeeld van, waarin het VK al aangegeven heeft om mee te willen doen.²³ Het is aan zowel de EU als het VK om goede wil te tonen om tot een goede en duurzame relatie te komen na vrijdag 29 maart 2019, de dag dat Brexit in werking zal treden. Beide partijen hebben iets te verliezen

21 Besch, Sophia (2018) Plugging in the British: EU Defence Policy <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2018/plugging-british-eu-defence-policy>

22 Franse President Macron opperde het idee van een European Intervention Initiative voor het eerst in zijn speech in 2017 bij de Sorbonne Universiteit, zie hiervoor: Briancon (2017) 5 takeaways from Macron's big speech on Europe's future <https://www.politico.eu/article/5-takeaways-from-macrons-big-speech-on-europes-future/> Voor meer over het initiatief zelf, dat nog in de steigers staat, Taylor (2018) Emmanuel Macron's coalition of the willing <https://www.politico.eu/article/emmanuel-macrons-eu-defense-army-coalition-of-the-willing-military-cooperation/>

23 Zie bijvoorbeeld: Allison (2018) UK 'very keen' to support European intervention force <https://ukdefencejournal.org.uk/uk-very-keen-to-support-european-union-intervention-force/>

in slechte relaties op het gebied van defensiesamenwerking. Er zijn nog minder dan 300 dagen over om tot een zogenaamde deal te komen. Niet alleen om te zorgen dat er blijvend handel met elkaar gedreven kan worden, maar ook om gezamenlijke veiligheid te kunnen blijven waarborgen.

Karlijn Jans is strategisch analist bij het The Hague Centre for Strategic Studies.

Handelsoorlog, connectiviteitsconflicten en de toekomst van vrijhandel

Door Maaike Okano-Heijmans

Waarom is economische veiligheid belangrijk? Omdat onzekerheid misschien wel de grootste bedreiging is van onze veiligheid vandaag. Meer dan het gevaar van een echt conflict in ons eigen land. Economie speelt daar een hele grote rol in. Dat is punt één punt dat ik constateer en wil benadrukken. Als we het over veiligheid hebben in Nederland, dat moeten we dat inderdaad zo breed

bezien dat ook economie daar onder valt. Maar over welke economische dreiging hebben we het? Over twee belangrijke dreigingen wil ik het graag hebben. De ene schreeuwt, de ander sluimert.

Als ik zeg de ene schreeuwt, dan weet u vast over wie ik het heb. Het schreeuwt – *hij* schreeuwt – via Twitter, over een heleboel verschillende thema's. Dan heb ik het natuurlijk over President Trump van de Verenigde Staten (VS). Hij dreigt met handelsoorlog. Vorige week hebben we de dreiging van een ware handelsoorlog gelukkig zien verminderen, maar het probleem speelt nog steeds. En de taal is er niet minder om. De tweede, sluimerende dreiging wordt veel minder als zodanig herkend. Juist daarom ik wil deze benoemen. Dat is China met Xi Jinping, ofwel China als bron van connectiviteitsconflicten. Voor degenen die nog niet bekend zijn met het woord *connectivity*: dit is de gelegenheid om u een beetje in de EU-terminologie welkom te heten. Het *Belt and Road Initiative*, of het Nieuwe Zijderoute-Initiatief, zegt u misschien ietsje meer. Het EU-antwoord hierop is een eigen terminologie, die we een beetje pikken van de Zuidoost-Aziaten. Connectiviteit. Het gaat over hetzelfde: over verbindingen, over infrastructuur; havens en wegen. Het gaat over regionale samenwerking en instituten. En dat is ook waar China's nieuwe Zijderoute over gaat.

Ik zie die agenda van China ook als een bron van instabiliteit, omdat dat het een aantal nieuwe standaarden probeert op te leggen waar wij op de lange termijn eigenlijk niet bij gebaat zijn. Ze gaan in tegen standaarden die Europese landen jarenlang hebben proberen te bevorderen en te beschermen. Twee belangrijke internationaal-economische dreigingen dus; de ene schreeuwt, de andere sluimert. Het derde punt waar ik het graag over wil hebben, zijn de handelingsperspectieven. Wat moet hierin leidend zijn? Ten eerste, inzetten op behoud van en de verbetering van, zoals de Engelsen dat zo mooi zeggen, het *rules-based-system*. Het op regels gebaseerde systeem van internationale economische en politieke ordening. Ten tweede, het inzetten op eigen kracht en het versterken van het eigen instrumentarium. Want, we kunnen van Trump en de VS vinden wat we willen, we kunnen van China en Xi Jinping vinden wat we willen, uiteindelijk moeten we natuurlijk het heft in eigen handen nemen. Want ons vingertje, dat werkt allang niet meer. We zullen moeten zorgen dat we zelf meer handelingskracht hebben. En dat is nog niet zo gemakkelijk.

Het derde handelingsperspectief dat ik wil noemen, is dat succes volgens mij afhangt van het handelen op Europees niveau. Op EU-niveau, bedoel ik dan. Dus, samenwerken met EU-landen én met andere gelijkgestemden. De VS, het Westen, suggereert dat er vaak

nog veel handelingsperspectief is met de VS. Maar de tijd is voorbij dat we daar blind op kunnen vertrouwen. We zullen moeten zoeken naar samenwerking ook met andere landen, en daarbij ook een beetje water bij de wijn moeten doen. Dan denk ik, met mijn Aziatische ervaring, snel aan landen als Japan en India. Maar goed, er zijn natuurlijk ook andere landen elders in de wereld.

Wat ik terzijde leg, maar nog wel wil benoemen als zijnde belangrijk, zijn de uitdaging van EU-samenwerking en de gevolgen van de groeiende ongelijkheid. De groeiende economische ongelijkheid wakkert migratie aan en populisme. Het op regels gebaseerde internationale systeem staat dus onder druk en dat is een bedreiging voor Nederland. Het eerste gevaar is protectionisme. Dat leidt, zoals alle economen u kunnen vertellen, tot minder welvaart en kan instabiliteit veroorzaken, zoals migratie en populisme.

De tweede dreiging is dat economische middelen steeds vaker worden ingezet voor geostrategische en machtsполitieke doeleinden. Dat kan de soevereiniteit van andere landen aantasten. Dan heb ik het meer over China dan over de VS. Ook de VS tast onze soevereiniteit aan, maar volgens mij moeten we iets beduchter zijn als het om een land gaat waar wij stukken minder mee delen. Als het een land is waarin de kernwaarden, zoals met betrekking tot vrijheid van de mens, fundamenteel anders zijn. Persoonlijk vind ik daarom afgeluisterd worden door de

Amerikanen niet heel prettig, maar toch nog steeds ietsje minder erg dan als de Chinezen dat zouden doen. Trump is veel in het nieuws, maar de lange termijndreiging die China vormt zien we over het hoofd. Veel van de methodes die de Chinezen gebruiken herkennen we niet. Daarover wil ik graag een anekdote met u delen. Die pik ik dan maar even van de Amerikaanse veiligheidsdiensten, de FBI en CIA.

Stelt u zich voor dat de zandkorrels op een strand het doel zijn van veiligheidsdiensten, ze willen daar meer over weten. Wat zouden de Russen dan doen? Die zouden onderzeeërs sturen. Die zouden duikers in het holst van de nacht heel stiekem op het strand laten gaan, een paar emmertjes met zand laten verzamelen, om die naar Moskou te brengen. Wat zouden de Amerikanen doen? Die zouden satellieten in de buurt van dat strand laten verzamelen en daarmee een heleboel data naar boven halen. Ik voeg daar nu nog maar even aan toe dat ze tegenwoordig waarschijnlijk met een hypermoderne drone ook supersnel een beetje zand zouden oppikken, en op die manier aan nog iets meer informatie komen. Wat doen de Chinezen? Die sturen duizenden toeristen. Duizenden toeristen met de opdracht om allemaal een korrel mee te nemen. En wat doen die toeristen? Die komen met een handdoekje, lekker liggen, een dagje op het strand, een dagje zonnen, een beetje spelen. Aan het einde van de dag vouwen ze hun handdoekjes op, gaan

ze naar huis en worden ze gevraagd om hun handdoekjes uit te slaan. Dat is een manier van informatie verzamelen die zo anders is, dat wij deze vaak niet eens herkennen als informatieverzameling. En dat is ook waar ik op doel als ik zeg: we herkennen de (economische) methodes van de Chinezen niet. De Chinezen zijn geduldig. Het hoeft niet met een groot arsenaal en het hoeft niet meteen gezien te worden door de buitenwereld. Maar, ze zijn zich bewust van hun doelen en ze komen wel aan informatie.

Ons ideaal van de scheiding van markt en staat zien zij niet. Dan kan je economische belangen en geopolitieke belangen veel meer laten samenvallen. En dus er zijn meer binnenlands-economische doelen die een rol spelen of die voorop staan in het Chinese buitenlandsbeleid. Het Chinese buitenlandsbeleid dient dan ook veel meer die economische doelen. Ik denk dat dit punt ook heel belangrijk is als we kijken naar wat de Chinezen voor ogen hebben met multilateralisme. Multilateralisme is geen doel op zich. Het is een middel om je eigen doelen te bereiken. Dat is echt toch wel even anders dan het ideaalbeeld dat helaas ook steeds minder Europeanen hebben bij multilateralisme. Niet iedereen deelt onze mening over vrijhandel, over de scheiding van markt en staat en de noodzaak om dit te behouden, over regels die we internationaal hebben afgesproken en dat we die idealiter nog iets verstevigen. China was al heel lang zo,

en de VS onder Trump vandaag is denk ik ook zo. Het is dus hoog tijd dat we daar ons eigen handelen op aanpassen. Voorbij de naïviteit, en ons meer richten op het behoud van het internationale systeem.

In alle eerlijkheid: we kunnen ons wel iets voorstellen bij de redenen die Trump heeft om de Amerikaanse markt te beschermen. Ook wij in Europa maken ons zorgen over het feit dat de Chinezen zich niet zozeer houden aan de scheiding van markt en staat, zoals wij die graag voorstaan. Ze voeren namelijk een keiharde industriepolitiek. Dus dat delen we met Trump.

Wij kiezen ervoor om niet op de wijze van Trump de discussie aan te gaan. Maar ik denk wel dat het hoog tijd is dat we ons handelingsperspectief en ons instrumentarium aanpassen aan de wijze waarop China opereert. En dat we dus in zekere zin meegaan met de doelstellingen van Trump. Dat we ons er voor inzetten dat de VS onder Trump samen met de EU optrekt in het zich hardmaken voor het behoud van dat internationale systeem.

Wat we de afgelopen maanden hebben zien gebeuren is een verwijdering van de VS van de belangrijkste alliantiepartners. De EU is er één, maar met Taiwan, Zuid-Korea en Japan speelt hetzelfde. Het is ook een ondermijning van het imago van de VS, als verdediger van het op regels gebaseerde systeem waar ze zelf onderdeel van uitmaken.

Want hoe kan je van China vragen om zich aan de regels te houden, als we het zelf ook niet doen? Dat wil niet zeggen dat we altijd het braafste jongetje van de klas moeten zijn, maar de kern moet overeind blijven.

Het China van Xi Jinping staat geografisch verder van ons af. Ook al komt de nieuwe Zijderoute nu ook tot aan Rotterdam, of Tilburg eigenlijk. Die prachtige treinverbinding van Tilburg naar het binnenland van China – in theorie is dat een positieve ontwikkeling. Er is immers behoefte aan meer verbinding en meer connectiviteit. In de praktijk blijkt dit echter vooral de Chinese economische en geostrategische agenda te dienen. Dat is niet vreemd, want het is een Chinees initiatief. Andere landen winnen ook, maar niet zoveel als de Chinezen. En de Chinezen winnen niet alleen op economisch vlak, maar ook door het creëren van allerlei afhankelijkheidsrelaties. Ze vragen steeds vaker om concessies bij leningen die ze geven, zoals vaak bij infrastructuurprojecten. Een haven die gebouwd wordt, een vliegveld dat gebouwd wordt: kan je dit niet terugbetalen? Nou, dan lenen wij dat stukje land voor 99 jaar. Dat zijn praktijken die wij ons niet meer kunnen voorstellen, maar die wel in Oost-Azië gebeuren. En als we niet oppassen, ook hier in Oost-Europa. Montenegro staat hoog op het lijstje van landen met onhoudbare schulden. En dat is natuurlijk een EU-kandidaatlidstaat,

dus dan komt het dichtbij. China's opstelling dient dus uiteenlopende economische doelen: meer export vanuit China, zoals hun staaloverschot, en de toevoer naar China van natuurlijke hulpbronnen. Politiek gezien bestendigt het bilaterale relaties en creëert het afhankelijkheidsrelaties. Dus denkt u even terug aan die anekdote van zojuist, van de strandgangers die hun handdoekjes neerleggen. Ook dat heeft positieve resultaten voor de landen waar al die strandgangers heen gaan. Toerisme versterkt de economie van die landen. Echter, in dit geval heeft het ook negatieve consequenties voor het ontvangende land.

Tot slot. Wat zijn nou de handelingsperspectieven? Meegaan met Trumps met transactionele buitenlandsbeleid of buitenlands-economische beleid is af en toe verleidelijk. Maar op lange termijn levert het niet het gewenste resultaat. Wat kunnen we dan wel doen? Inzetten op multilateralisme, maar slimmer dan nu. Niet alleen maar inzetten op instituten. We kijken nu veel naar de Wereldhandelsorganisatie (WHO), die Trump aan het uithollen is. Maar laten we ons ook richten op netwerken. Het Zijderoute-Initiatief is bij uitstek een netwerk. En laat dat nou het probleem zijn voor Nederland. Want bij de ministeries van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken zijn de ambtenaren bezig met instituten. Netwerken zoals het Zijderoute-Initiatief overstijgen eigenlijk alles.

Wie is daar eigenlijk verantwoordelijk voor binnen onze overheid? Ik kan u verzekeren: over het Zijderoute-Initiatief wordt ondertussen wel gesproken. Maar dat is niet genoeg. We moeten alternatieven ontwikkelen. Ook daar moeten we mensen hebben die daar in hun dagelijkse werk mee bezig zijn. Ook moeten we met de VS samen blijven werken. Gelukkig doen we dat ook. Vorig jaar in Buenos Aires, na een WHO-bijeenkomst, hebben de EU, de VS en Japan een gezamenlijke verklaring gegeven waarin het belang werd benadrukt van het op regels gebaseerde systeem.

Verder moeten we natuurlijk ook via de WHO zorgen dat we de VS ook blijven aanspreken op de manieren waarop zij het systeem ondermijnen. Ook daar kunnen we samenwerken. Niet met de VS, maar wel met andere landen. Ook dat gebeurt al, maar meer inzet is nodig. En als laatste, het belangrijkste punt. We moeten als Europa het heft in eigen handen nemen. Een eigen narratief ontwikkelen en daar ook een financieel instrumentarium aan koppelen. Zodat we actie kunnen ondernemen op die connectiviteit. Want we moeten ons achter de oren krabben als landen in Oost- en Zuid-Europa liever van de Chinezen geld lenen dan van de EU. Ik wil niet doemdenken. Er zit beweging in Europa. *Sustainable connectivity* is een

initiatief waar de EU nu echt mee bezig is. Resumerend moeten we nieuw denken met meer urgentie; minder naïviteit; de *rule of law*; meer samenwerken dan alleen met vertrouwde westerse partners, ook buiten de instituten zoals we ze kennen; meer kijken ook naar netwerken, en zorgen dat meer financiële middelen hiervoor worden toegekend.

Maaïke Okano-Heijmans is senior research fellow bij Instituut Clingendael.

Politiek panel

Een gesprek met Herman Schaper en Kees Verhoeven

Als we kijken naar internationale bedreigingen voor onze liberale democratie, wat is dan hetgeen waar jullie specifiek de meeste zorgen over hebben?

HS: ‘We hebben na de Tweede Wereldoorlog een systeem opgebouwd, een *rule-based international order*. Van Europese samenwerking, trans-Atlantische samenwerking. Op een bepaald moment hebben we ook een open verhouding met Rusland en wereldwijd weten

te definiëren aan het einde van de Koude Oorlog. En dat hele gebouw staat te wankelen op zijn fundamenteën. En de vraag is of dit gebouw het komende decennium nog kan halen.’

‘Twee jaar geleden was de sfeer somber: Brexit, Trump, problemen met de groei in het aantal migranten. Toen werd al gesproken over een ‘perfect storm’, waarin verschillende kleinere stormen samenkomen en dan samen een immense storm creëren. Wie dit zegt wordt al gauw beschuldigd van extreem pessimisme, maar ik geloof toch dat wie de zaken koel analyseert met dat scenario rekening moet houden. Een jaar later waren we alweer wat optimistischer. President Macron was verkozen. Nederland had een goede uitslag van de verkiezingen. Problemen binnen de Europese Unie over migratie waren voorlopig stopgezet, omdat we een migratieakkoord hadden. Nu is de vraag of we deze periode van rust kunnen gebruiken om voortgang te maken.’

Kees Verhoeven, aan u dezelfde vraag. De dreiging waar u zich op dit moment de meeste zorgen over maakt?

KV: ‘Ik denk dat de wereldorde die aan het veranderen is op dit moment de grootste bedreiging is. Daarbij het meest specifieke punt: de liberale democratie. Democratisch

gekozen leiders als Erdogan, Poetin en misschien zelfs Trump treden de rechtsstaat met de voeten. Het gevaar is dat leiders zeggen 'ik ben democratisch verkozen', terwijl zij tegelijkertijd allerlei rechtstatelijke principes aan de kant schuiven. Ik denk dat dat gevaarlijk is. En ik vind dat Trump, die zich eigenlijk steeds verder isoleert, steeds minder een logische partner is voor de Europese Unie. Denk aan het boek *The people versus democracy* van Yascha Monk. Er zijn twee bewegingen. De EU, die weinig democratisch is en puur op de rechtstaat zit, en de zojuist genoemde leiders die zeggen van 'kijk mij eens democratisch zijn'. Dat lijkt me een interessante invalshoek.

U noemt beide vrij grote thema's. Veranderende wereldorde. Brexit. Enzovoorts. Maar als Kamerlid of senator krijg je dit soort problemen in stukjes. In brieven, rapporten, debatten. Wat was nou een moment waarop de omvang van de problemen echt doordrong?

KV: 'Een van de richtingwijzers van D66 is 'Denk en handel internationaal'. Wij geloven in internationale samenwerking. Dat probeer ik toe te passen in de Tweede Kamer. We spraken de afgelopen weken voortdurend over van die typische 'Kamer-onderwerpen'. Kalifaatkinderen

die je wel of niet terug moet halen. Haatpredikers die je wel of niet de ruimte moet geven. Turkse verkiezingscampagnes in Nederland die je wel of niet moet toestaan. Allemaal onderwerpen waarin die grote, internationale wereld met grote spelers dus heel direct binnen komt in het parlement. Daar hebben we als parlement stevige discussies over. Soms schuurt dat op het niveau van waarden. Neem de vrijheid van meningsuiting en het beschermen van een aantal belangrijke waarden hier in Nederland.’

HS: ‘Ik moet denken aan de uitspraak van voormalig minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten Dean Acheson. Hij was minister tijdens de breukjaren van de Amerikaanse buitenlandpolitiek. De tijd van het Marshallplan, de oprichting van de NAVO. Hij zei dat hij als minister wel zeventig procent van zijn tijd spendeerde aan het binnenland. Aan het overtuigen van kiezers dat de ingeslagen weg de juiste was. Een paar jaar geleden vond ik premier Rutte hopeloos waar het ging om buitenland. Zo’n verhaal als van Acheson was er niet. Er was geen samenhangende visie waar wij internationaal naar toe willen en waar wij voor staan. Nu is dat gelukkig wat beter. Hopelijk zal dat nog verder gaan.’

‘Daarbij zijn in de val van het universalisme gevallen: alles is belangrijk. Ik kreeg laatst een mail

dat ik toch echt iets moest doen aan het feit dat er een blogger in Kazachstan was opgesloten. Waarom moet een Nederlandse parlementariër zich daarmee bezighouden? Mensenrechten zijn universeel, dus eigenlijk moet ik me over iedereen en alles druk maken. Maar ik zit hier als Nederlands Parlementariër, dus ik moet prioriteiten stellen en keuzes maken.’

Wat is het politieke oordeel over President Turk, die over Trump twitterde dat Europa met zulke vrienden geen vijanden nodig heeft? Rutte noemde hem op dezelfde dag ‘lomp’. Wat moet Europa nu doen om opvolging te geven aan die woorden die daar gesproken zijn?

KV: ‘Het zijn stevige uitspraken, maar die komen niet uit de lucht vallen. Trump isoleert zich steeds verder. Met de tariefheffingen, met het opzeggen van de Irandeal, het terugtrekken uit het klimaatakkoord. Een totale trendbreuk met het beleid van Obama, die bezig was de rol van de Verenigde Staten als verbindende politieagent in de wereld voort te zetten. Dat doet Trump niet meer. Hij heeft beloften aan zijn kiezers gedaan en die is hij nu aan het uitvoeren. Dat is slecht, want je mist een stabiliserende speler. Maar aan de andere kant zie je juist dat het een *wake up call* voor de Europese Unie is. Ze

moeten nu wel eensgezind handelen. Op het gebied van handel zie je al meer eensgezindheid, maar op het gebied van buitenlandse betrekkingen zie je dat verdeeldheid een rol speelt.’

Om daar even op door te gaan: Wat is de weg vooruit? Meer investeren in defensie? Meer werken aan één stem in de wereld?

KV: ‘Ja en ja. Ik vind het heel simpel, maar voor Europa is het een grote uitdaging met veel verschillende landen: eensgezindheid is de sleutel. Merkel vindt het eng om die sterke Europese lijn na te streven. Ze is het met Macron vaak eens, behalve over de diepere financiële keuzes. Mijn oproep zou zijn: sluit je als Nederland aan bij die Frans-Duitse as en zorg dat je als stevige driehoek eensgezindheid nastreeft. Niet focussen op die groep van acht kleinere landen die vooral ‘nee’ zeggen tegen meer geld voor de EU, voor wie alles moeilijk is en overal soevereiniteit vooropstellen.’

HS: ‘Dat klinkt heel mooi. Nog mooier zou een sterke vierde land zijn, want we worden niet zo snel geaccepteerd door Frankrijk of Duitsland als gelijkwaardig. Ik ben iets minder negatief over de gedachte dat we namens een groep

kleinere landen zouden kunnen optreden. We hebben een stuk of vijf grote landen als Duitsland en Frankrijk. Dan hebben we twintig landen met een bevolking onder de tien miljoen. En dan zijn er twee landen in het midden: Roemenië en Nederland, waarvan Nederland het meeste gewicht in de schaal legt. Nederland heeft een natuurlijke tussenpositie gekregen tussen die grote jongens en die kleine. Als Merkel met de kleinen wil praten, vraagt ze Rutte om dat groepje bij elkaar te krijgen. Binnen dat Europese samenspel kunnen we zoals Nederland ons profiel verhogen.'

'Het is allemaal prachtig wat we vanmiddag besproken hebben, maar het is pas zinvol als we er iets mee kunnen doen. Ik zou daarom zeggen: kijk of Nederland een grotere rol op het hoge niveau kan spelen, door niet alleen namens onszelf te spreken op bepaalde terreinen. Van de Atlantische invalshoek tot meerjarige financiële kaders. We zijn zwaar genoeg om meer te zijn dan een van die twintig kleine landen.'

Verhoeven noemde net Orban al, u noemde net Polen. Het adagium van de EU is 'an ever closer union'. Dat is lastig als er zulke fundamentele verschillen in waarden bestaan tussen oost, west, noord en zuid. Wat is politiek daarin de weg vooruit?

HS: ‘Als historicus vind ik dat we richting Orban en de Hongaren en de andere Oost-Europeanen te vaak een toon aanslaan van ‘ophouden nu, of je krijgt billenkoek’. We dreigen al snel met het afbouwen van financiële regelingen en dergelijke. Je kunt ook andersom beginnen, met begrip dat bijvoorbeeld Polen een land is met een hele gecompliceerde geschiedenis vol buitenlandse inmenging. Dat betekent niet dat je moet accepteren dat een land de onafhankelijkheid van zijn rechtspraak aantast, maar wel dat je oppast niet te beginnen met een flinke dosis morele arrogantie.’

KV: ‘In het Europees Parlement benadrukt de D66-fractie dat een stevig kader nodig is voor landen die al lid zijn van de EU, maar die zich niet houden aan Europese regels. De invalshoek van Herman klinkt als die van iemand die veel en lang op het internationaal speelveld heeft rondgelopen. Die weet dat je verschillen moet overbruggen alvorens je eensgezind kunt optreden. Dat ben ik eigenlijk met je eens. De eensgezindheid naar buiten toe moet niet in de weg gestaan worden door de hele tijd met de vinger naar elkaar te wijzen naar binnen toe.’

Zijn dit dan geen fundamentele kwesties voor de toekomst van de EU?

KV: ‘Ja, dit zijn fundamentele kwesties, maar als je aan de Hongaren vraagt of ze lid willen zijn van de Europese Unie, zegt een grote meerderheid dat ze dat willen. Het is geen eurosceptisch land. Ik denk dat ze op veel gebieden enthousiaster zijn over de EU dan de Nederlandse bevolking. Als je met ze praat, benadrukken ze dat ze een pro-Europees land zijn. Als ik dan zeg dat ze zich dan ook aan Europese waarden moeten houden, zeggen zij ‘daar zijn we heel ver mee, er zijn alleen nog wat punten die opgelost moeten worden.’ Zij vinden dat details, terwijl veel mensen aan onze flank in Europa dat zwaar opnemen. Dat is lastig en daar moet je een weg in vinden. Het schuurt in ieder geval.’

Herman Schaper is Eerste Kamerlid voor D66. Daarnaast is hij onder meer praktijkhoogleraar Vrede, Recht en Veiligheid aan de Universiteit Leiden.

Kees Verhoeven is Tweede Kamerlid voor D66 met als portefeuille onder meer Europese Zaken.

Moderator: Coen Brummer

Colofon

Deze publicatie is tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

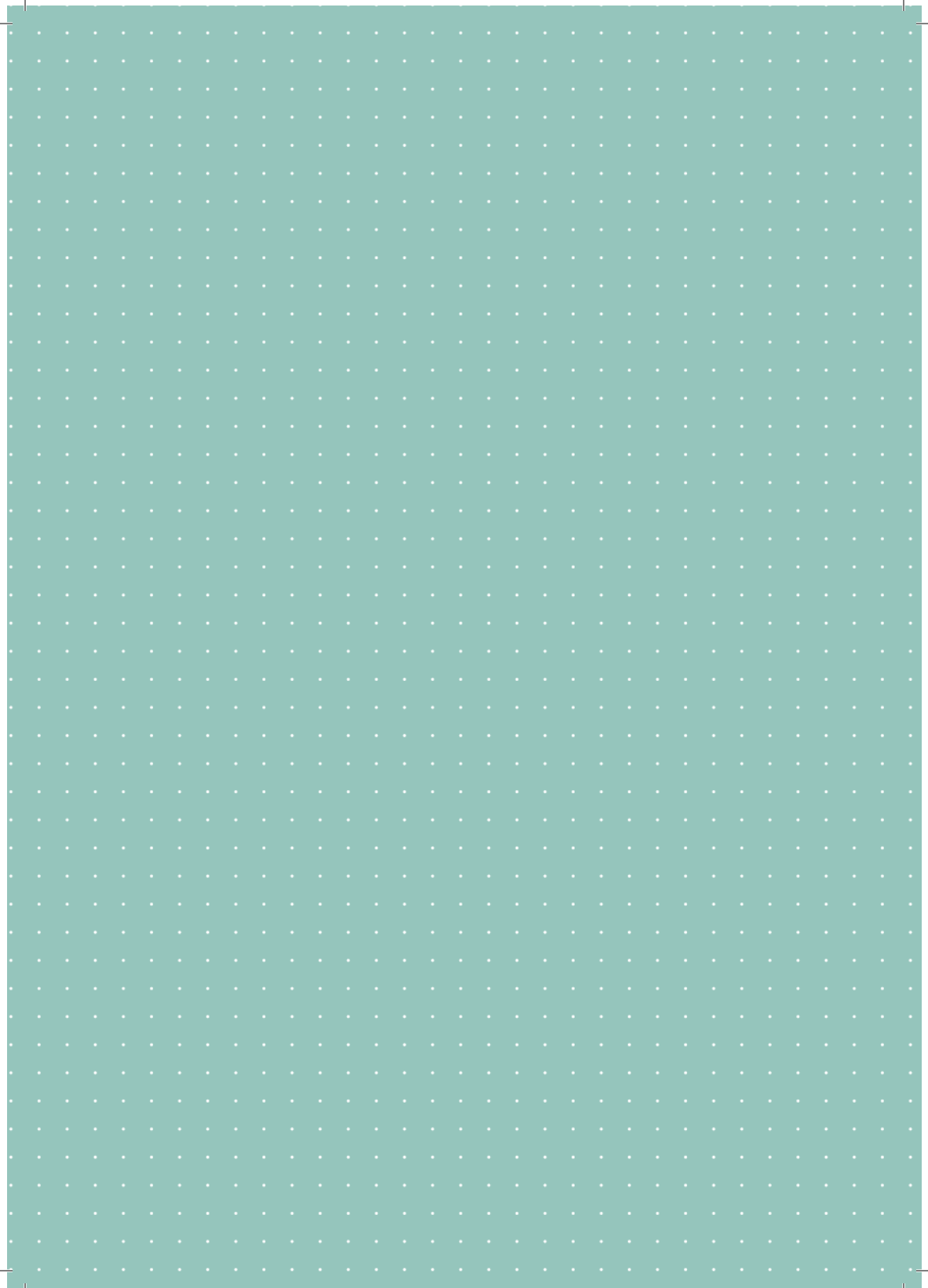
De teksten uit deze bundel zijn uitgesproken op het Van Mierlo Symposium Ordening in de Dreiging op 24 mei 2018 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

De bijdrage van Remco Breuker is in gewijzigde vorm gepubliceerd in Trouw op 26 mei 2018.

Vormgeving: Sander van Diepen

Fotografie: Jeroen Mooijman

Redactie: Milan Assies, Coen Brummer, Jurre Honkoop, Dirk-Jan van Vliet

De liberale democratie staat onder druk. In een tijd waarin China haar defensie-uitgaven opschroeft, Noord-Koreaanse kernwapens de Westerse wereld bedreigen, Russische hackers verkiezingen ondermijnen en President Trump een America First-doctrine omarmt, is het tijd om ons te bezinnen op de toekomst van liberale waarden.

Tijdens het Van Mierlo Symposium 2018 verkenden sprekers uit de wereld van politiek, wetenschap en defensie deze uiterst urgente vraagstukken op het gebied internationale veiligheid. Deze publicatie bevat hun bijdragen.

Met: Jaap de Hoop Scheffer, Remco Breuker, Paul Ducheine, Karlijn Jans, Maaïke Okano-Heijmans, Herman Schaper en Kees Verhoeven.

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Mr. Hans van Mierlo stichting
Wetenschappelijk bureau van D66
voor sociaal-liberaal gedachtegoed

Postbus 660 / 2051 CR Den Haag
T 070 356 60 66
www.mrhansvanmierlostichting.nl